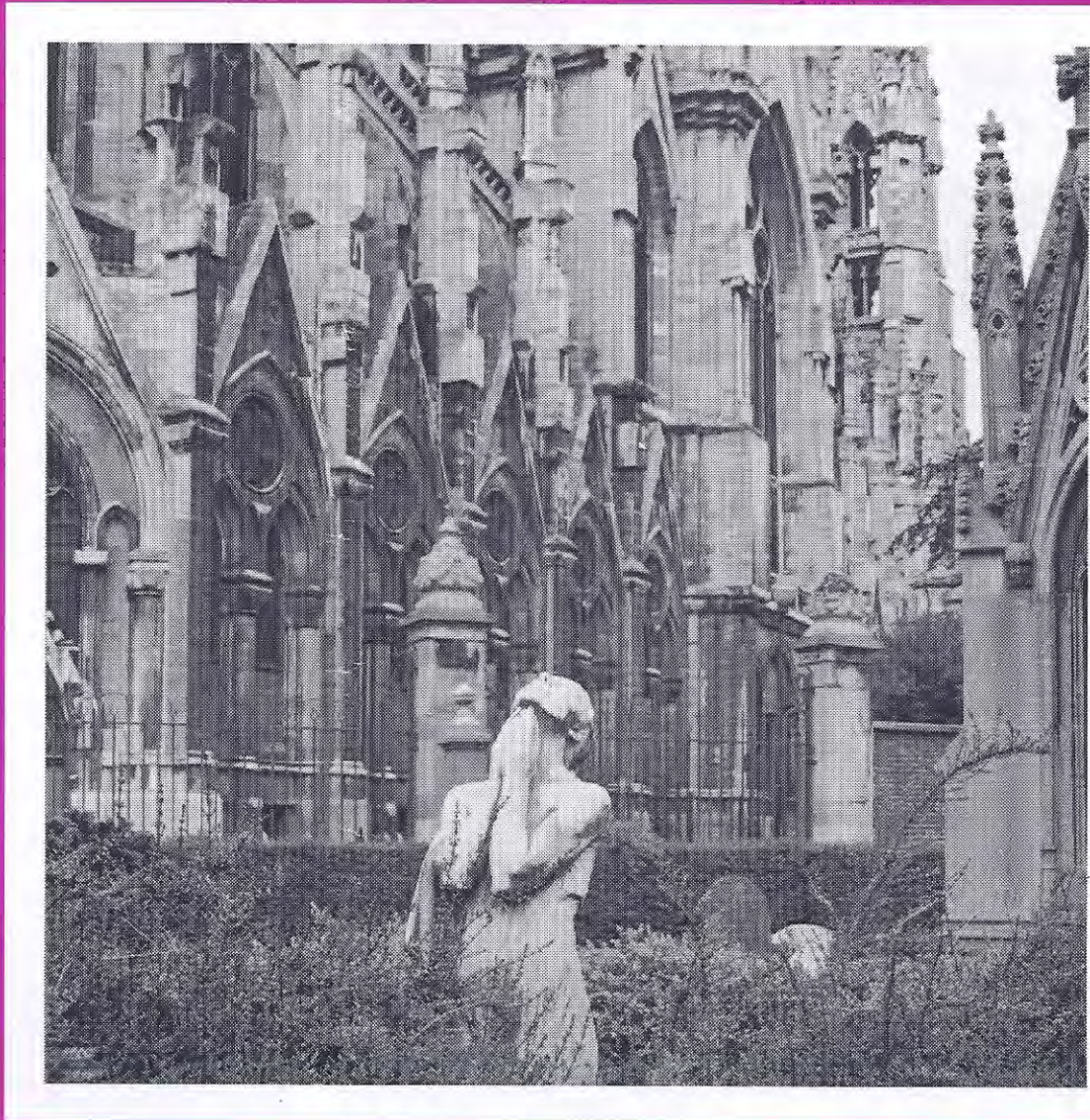

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

JUNI 1995

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie:

Roy P. de Beunje, Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out:

Henk de Feijter

Eindredacteur:

Wim Cappers

Redactie en secretariaat:

Dodeweg 31
3832 RE Leusden
033-653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 23 augustus 1995 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt bij voorkeur op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op giro-nummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Artikelen uit dit blad mogen niet worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Foto's: De foto's in dit nummer geven een beeld van verschillende begraafplaatsen in diverse landen. Ze laten op het eerste gezicht orde en chaos zien. Alle begraafplaatsen zijn nog in gebruik. De foto's zijn afkomstig van Henk de Feijter.

INHOUDSOPGAVE

Blik op	26
Themanummer symposium	27
Openingswoord voorzitter	27
Herstel zorg rond de dood	28
Zorg rond de rustplaats	31
Een graf voor nabestaanden	35
Discussie	39
Literatuur symposium	43
Mededelingen	43
Excursies	44
Agenda	44

De Terebinth, orgaan van de vereniging De Terebinth, jaargang IX, aflevering 3, juni 1995

BLIK OP

Met ingang van dit nummer maakt de redactie van deze kolom een column. De Terebinth wordt regelmatig gevraagd te helpen bij bijvoorbeeld het behoud van een begraafplaats. Op uitnodiging van de redactie zal een betrokkene worden gevraagd de kwestie uit de doeken te doen. Door ook oplossingen aan bod te laten komen, kunnen anderen wellicht hieruit lering trekken. De eerste column gaat over de begraafplaats aan de Daalseweg te Nijmegen.

BLIK OP NIJMEGEN

Ook in de Terebinth is regelmatig aandacht besteed aan de strijd om het behoud van de uit 1885 stammende rooms-katholieke begraafplaats aan de Daalseweg te Nijmegen. Het is tijd de balans op te maken. Het belangrijkste gegeven is, dat de begraafplaats behouden blijft. Daaraan is veel strijd voorafgegaan. Toen in 1991 de bouwplannen voor een groot deel van de begraafplaats bekend werden, ontstond in reactie daarop de Werkgroep "t (te) behouden Kerkhof". Deze kreeg al vrij snel steun van de Stichting Behartiging Belangen Nabestaanden (BBN), die al in 1972 was opgericht. Na steun voor het behoud van de commissie Volkshuisvesting en Stedelijke Ontwikkeling en van de gemeenteraad in oktober 1992, leek het pleit beslecht. De eveneens tot stand gekomen samenwerking met de Dekenale Stichting Begraafplaatsen (DSB), eigenaresse en houder in de zin van de wet, liep evenwel stuk in juli 1994. De DSB had buiten het samenwerkingsverband om randvoorwaarden voor een op te stellen herinrichtingsplan gegeven. Die strookten niet met de opvattingen van BBN en Werkgroep. BBN en Werkgroep riepen de bemiddeling in van het gemeentebestuur. Dit leidde tot een herformulering van de uitgangspunten en een bijstelling van het inmiddels verschenen herinrichtingsplan. Wat de behaalde resultaten betreft kunnen we tevreden zijn. De begraafplaats blijft in zijn geheel behouden; op de hele begraafplaats kan begraven worden en kunnen nabestaanden opnieuw grafrechten vestigen; er komt een onderhoudsplan voor het groen; hierin investeert de gemeente bijna f 300.000, daarnaast komt bijna f 50.000 als monumentensubsidie beschikbaar voor het opknappen van de ingang en het vervangen van de verwaarloosde coniferen haag door een aangepast monumentaal hek. Op 28 maart is door de gemeente een drukbezochte inspraakavond georganiseerd. Hiervoor waren op ons verzoek ook alle nabestaanden en andere belangstellenden uit ons bestand uitgenodigd. Daar werden de plannen met instemming begroet. Op dit moment baren ons twee zaken zorgen. Enerzijds de onduidelijkheid over de financiering van onderhoud en beheer. Anderzijds heeft de breuk met de machtige DSB de samenwerking niet vergemakkelijkt. Dat inmiddels de Werkgroep en de BBN hun krachten gebundeld hebben in de Stichting In Paradisum is daarbij een gelukkige omstandigheid. Wie meer wil weten kan contact opnemen met de Stichting In Paradisum, Heydenrijkstraat 2, 6521 LN Nijmegen, 080-229933.

Chr. Doorackers

THEMANUMMER SYMPOSIUM

Voorafgaand aan de algemene vergadering op 3 juni organiseerde de Terebinth het symposium "De betekenis van zorg rond dood, rustplaats en mens". Dit themanummer bevat de lezingen en een verslag van de daarop volgende discussie. U heeft allen de uitnodiging voor het symposium gehad, maar daarin stond niets vermeld over de reden waarom het bestuur er dit jaar voor gekozen heeft om de algemene vergadering op deze wijze te omlijsten.

Het bestuur had daarvoor meerdere motieven. Het is lang geleden dat de Terebinth een symposium organiseerde. Meestal gaan de ledenvergaderingen gepaard met een excursie. Het nieuwe bestuur heeft het afgelopen jaar gebruikt om zowel intern als extern het oor eens te luisteren te leggen en nieuwe contacten te leggen of oude te verstevigen. Dan is het duidelijk dat er veel gebeurt rondom begraafplaatsen, crematoria en de wensen en behoeften van nabestaanden en belangstellenden. Sommige ontwikkelingen zijn zeer positief: de mondigheid van de burgerij neemt duidelijk toe en er zijn alom sporen te ontdekken van een hernieuwde belangstelling voor de plaats die de dood in onze cultuur inneemt. Andere ontwikkelingen zijn reden om zeer alert te zijn en zoveel mogelijk bij te sturen: de financiële positie van tal van begraafplaatsen, het ruimingsbeleid en de verdergaande commercialisering van het uitvaartwezen.

Het leek ons interessant om een aantal mensen hun gedachten te laten gaan over het uitgangspunt van de Terebinth: de betekenis van zorg rond de dood, de rustplaats en de mens. In de hoop dat hun bijdragen zowel voldoende aanknopingspunten zouden bieden voor een verdere uitbouw van de vereniging als een kort moment van bezinning en een gedachtenwisseling met elkaar.

Prof.dr. J.C.M. Hattinga Verschure, oud-voorzitter van de Terebinth, sprak over het belang van een goede dood voor het leven. José Bionda, beheerder van de algemene begraafplaatsen van Amersfoort, wees op de noodzakelijke functie, die nabestaanden hebben bij de instandhouding van een begraafplaats. Marinus van den Berg, pastoraal vormingswerker voor de gezondheidszorg, ging in op de betekenis van het graf voor rouwenden. De aanwezigen waren enthousiast en wij hopen dat u dat na lezing ook bent. In de hier opgenomen artikelen is het karakter van de lezingen zo veel mogelijk behouden.

Vanzelfsprekend gaan wij door met die activiteiten, die u van de Terebinth gewend bent: de excursies, de adviezen-op-maat en de samenwerking met verwante organisaties. Het lijkt ons echter goed tenminste eenmaal per jaar aandacht te besteden aan thema's, die net buiten het gewoel van alledag staan.

OPENINGSWOORD VOORZITTER

Met veel genoegen heet ik u allen hartelijk welkom bij de tiende algemene vergadering van de Terebinth. Straks zal ik het woord geven aan de drie sprekers, die op onze uitnodiging hier zijn, maar het lijkt mij goed eens even te kijken naar de positie die de Terebinth momenteel inneemt en de koers die zij vaart.

Het doel van de Terebinth is om naar de dodencultuur van vandaag te kijken en daarbij niet te vergeten hoe die gisteren en eergisteren geweest is. Wat mij betreft mogen we onze tentakels verder ontwikkelen tot aan de archeologie toe, want begraafplaatsen willen nogal eens behoren tot de schatkamer van wat de bodem prijsgeeft. Hetzelfde geldt voor het cremeren. Hoewel crematie tot de nieuwe ontwikkelingen lijkt te behoren, was zij reeds in de verre oudheid bekend. Wij vinden, dat deze wijze van lijkbezorging zeker volwaardig thuis hoort bij de dodencultuur van vandaag.

De Terebinth heeft een naam gevestigd wat betreft onze bemoeienis met de cultuurhistorische waarde van begraafplaatsen, maar het is interessant om te weten dat wij ons oor even graag te luisteren leggen bij de nieuwe en moderne loten van onze dodencultuur: de ontwikkelingen in grafstenen, urnen, universitair onderwijs, reizen, andere culturen en nationaliteiten, godsdiensten en rituelen.

Er is dus alle reden om onszelf een bestaan toe te kennen als enige algemeen georiënteerde organisatie, die alle elementen van de dodencultuur poogt in de gaten te houden. Tenslotte gaat het om burgers, die plaatselijk vooral te maken hebben en krijgen met de wijze waarop wij met onze doden omgaan. Er zijn wel allerlei instanties die op die burgers afkomen, maar de mensen zelf hebben vaak geen weerwoord of weten niet hoe ze hun idealen kunnen verwezenlijken.

Onze vereniging wil haar betekenis ontleenen aan de voortgaande bevordering van de democratisering van onze dodencultuur. En dan beseffen wij dat we eigenlijk moeten doordringen tot de lokale mogelijkheden rondom crematoria en begraafplaatsen, zowel naar de overheden toe als naar alle betrokkenen in de uitvaartwereld. Daarin hebben we te maken met ons respect voor de doden en onze aandacht voor de levenden.

Het gaat niet alleen om na- en naastbestaanden, maar het gaat om de mensen, de burgerij. En niet alleen nu, maar ook over tien jaar. Hoe gaat men dan met deze kwesties om? Hoe ontwikkelen zich veranderingen en behoeften? Hopelijk gebeurt dat niet buiten de mensen om en Terebinth zal er alles aan doen om dit ideaal mee te helpen verwezenlijken. Ik maak plaats voor de eerste van de drie sprekers en verwacht een lerenswaardige en boeiende ochtend.

José Bionda

J.W. Eggink

HERSTEL ZORG ROND DE DOOD

De doelstelling van Vereniging de Terebinth staat in haar ondertitel: herstel van zorg rond dood en rustplaats. De founding fathers van negen jaar geleden hebben eensgezind de doelstelling "zorg rond dood" aanvaard samen met zorg voor de rustplaats. Aan het laatst genoemde onderwerp is negen jaar lang behoorlijk aandacht besteed. Maar voor de eerstgenoemde doelstelling lag dat moeilijker. Eigenlijk is het de eerste maal dat dit onderwerp binnen de Terebinth uitdrukkelijk aan de orde komt. En met een zekere schroom wil ik proberen om een paar stappen te zetten om dit thema uit te werken.

Taboe rond de dood

Het taboe rond de dood heeft in het verleden een grote belemmering gevormd. Het was geen onderwerp van gesprek. Het taboe is gaan afnemen en je merkt dat aan allerlei dingen. Stervenden worden bijvoorbeeld niet meer afgeschoven naar de zieken- en verpleeghuizen, alsof het een medische affaire betreft. Het liever thuis sterven is daarvoor in de plaats gekomen.

Kranten publiceren er veel artikelen over en begraafplaatsen trekken steeds meer belangstelling. Ook de dood wordt niet meer geschuwd. Het recente boek van Bert Keizer *Het refrein is Hein* staat in de non-fiction top-tien. Dit toont toch wel aan dat we er eens rustig over moeten kunnen praten.

"Denkt u ooit over de dood?" werd gevraagd in een recente enquête van de Groningse universiteit. Het bleek dat een kwart van de ouderen er vaak aan denkt en 43 procent nu en dan. Slechts 11,4 procent zegt nooit aan de dood te denken. Dus dan wordt het tijd om de betekenis van die vraag naar herstel van zorg rond de dood eens ernstig te overdenken. Ik ben blij met de gelegenheid die de Terebinth mij nu biedt, maar ik zat er wel mee. Wat ik u voorschotel is een gedachtengang en geen werkschema over hoe het zou moeten zijn.

Bij herstel van zorg rond de dood valt mij in de eerste plaats op dat we om de fysieke dood van miljoenen mensen geen traan laten. Een aardbeving in China met talloze doden. Rwanda, honderdduizenden met hakmesen en bijlen afgemaakt. "Het is een schande", zeggen we maar tegelijk merken we op: "ze doen het elkaar toch aan!?" We geven wat geld en gaan over tot de orde van de dag. Vijftig miljoen doden in de Tweede Wereldoorlog. Ja, ik kijk naar een herdenkingsplechtigheid, een halve eeuw later. En we bouwen wat monumenten. Maar de massaliteit van het aantal doden dringt niet door tot de diepte van onze emotie.

En dan de vraag: "Hoeveel mensen sterven er vandaag?" Weet ik veel! Nou, even uitrekenen dan. Bij een wereldbevolking van ruim vijf miljard en een gemiddelde levensduur van ruim vijftig jaar sterven er dus tegen de honderd miljoen mensen per jaar. Dat is rond de honderdvijfentwintig gedurende de minuut waarin ik dit sta te vertellen. De dood van het massale is een dood die buiten ons staat.

En nog iets anders. Is er iemand die ooit wel eens dank-

baar terugdenkt aan de miljoenen Nederlanders die voor ons leefden en die hun leven wijdden aan de vormgeving van zeekeringen, dijken, velden, bossen en steden? Dit is de erfenis van de doden, waar wij niet bij stil staan. Daar heeft toch niemand een boodschap aan. Voor vorsten, generaals en helden hebben we monumenten gebouwd. Maar heel dit land is hun monument. Dit schept wel maatschappelijke consequenties, want zodra je het gewicht van de erfenis gaat beseffen, ligt daar een geweldige kracht om ruimte te eisen voor deze eenvoudige en vaak naamloze doden. Hier wortelt de activiteit om begraafplaatsen te beschermen tegen ruiming. Hier ligt een prioriteit die nooit mag wijken voor economisch voordeel of planologische efficiency.

De dood van velen is emotioneel blijkbaar moeilijk toegankelijk. Zodra we het lot volgen van een enkeling op de televisie is het ineens totaal anders. Dan wordt een half miljoen kijkers tot tranen geroerd door het lieve patiëntje met een zeldzame leukemie dat alleen kan overleven als er een paar ton op tafel komt voor een nieuwe, extreem kostbare behandeling. Dan stroomt het geld binnen. De persoonlijke dood treft ons: haar dood treft ons, jouw dood treft mij en mijn dood treft mij. En ik dacht maar liever over die persoonlijke dood te spreken dan over de dood in het algemeen die ons zo weinig raakt.

In het omgaan met de persoonlijke dood treft mij het geweldige verschil dat er bestaat tussen vroeger en nu. Vroeger, in mijn jonge jaren, was de zorg rond de dood van een geliefde geen probleem. Het omgaan met de dood had, vanuit de overheersende cultuur, een structureel karakter. Iedereen kende zijn rol en die stond niet ter discussie: het hele ritueel van burenhulp, afleggen, kerkgang, rouwen en de plaats van de doden waar je elke zondag voor en na de dienst langs kwam omdat de hof rond de kerk de plaats van de doden was. De doden waren nabij en ieder wist wat zijn rol was. Als jong arts heb ik veel mensen gezien die heel rustig, gelaten en vertrouwend op hun geloof, zich overgaven aan de dood. Zich neerlegden "in Gods Hand". De rituelen waren nauwkeurig vastgelegd en de omstanders kenden ze en hadden er houvast aan. De rituelen hadden de rijpheid van eeuwen in zich.

Midden in deze eeuw heeft zich een grote cultuurbreuk doorgezet. Een metabole stroom van verwereldlijking, postmoderniteit en consumptisme heeft de oude cultuurpatronen weggespoeld. De structuur van het omgaan met jouw en mijn dood. De dood werd onbespreekbaar en verbannen. Weg ermee naar inrichtingen. Geen dode in huis maar in een rouwcentrum. Geen lijkwagens meer op straat. De dood werd een taboe.

Oog voor de goede dood

Nu dit taboe voorbij trekt staan we natuurlijk met lege handen en zo hoort het ook. Want er is een nieuwe cultuur aan het groeien. Er zijn nieuwe vormen die zich moeizaam als bij een baring bloot geven en waarin we deel hebben, deel moeten hebben. Kan men dan een cultuur maken? Nee, ik denk dat het onzin zou zijn als ik zou prediken: laten we een nieuwe doodscultuur gaan maken. Dat kan niet. Een cultuur groeit uit duizendvou-

niets doen en zeggen dat we er dan maar mee op moeten houden? Ik vond het nu juist zo'n interessant punt om te kijken waar we staan. Kunnen we persoonlijk iets doen? En kan dat dan ook enige uitstraling hebben? Natuurlijk is dat wel mogelijk.

Daarover heb ik geprobeerd na te denken, want nu we met lege handen staan en er geen structuur meer is, is het duidelijk dat er chaos is. Dat is ook volstrekt natuurlijk. Lees het boek van de verpleeghuisarts en filosoof Bert Keizer en heel die chaos vind je daar sensationeel uitgestald. Angst, ontkenning, cynisme, zwarte humor, grimmigheid, doodsverlangen, woede, onbenul, sarcasme, zucht naar euthanasie, zelfdoding.

Zijn er dan geen positieve aspecten? Natuurlijk wel. Niets is alleen maar òf dit òf dat. Ik probeer altijd in de én-én-vorm te denken. Er is de pijnbestrijding die een veel grotere perfectie heeft bereikt dan vroeger. Er is het besef dat alleen maar aanwezig zijn bij de stervende een groot goed kan zijn. Er is nog te weinig begrip dat prietpraat niet deugt en beklagen alleen maar vervelend is. Ook voor de dode zelf. Omstanders kunnen zorgen dat ze minder met zichzelf bezig zijn. Ze kunnen proberen om gevoeliger te reageren op degene die voor de dood staat, met de antenne minder gericht op het zenden en meer op het ontvangen.

De gedragspatronen rond het sterfbed zijn nog in de nieuwe ontwikkeling gevangen, waarin nog geen cultuur is, maar wel mijn persoonlijk zoeken en aftasten. Toch kan het al een prachtige ervaring zijn. Een oude vrouw zei: "Nooit zijn mijn man en ik in heel ons leven zo dicht bij elkaar geweest als in zijn laatste drie maanden". In die uitspraak ontdek ik ineens de rijkdom van de dood. De dood! Al te zeer is het begrip vernauwd tot de kwade dood. Iets wat zwart is en weg moet zijn. De goede dood is in onze maatschappij al te zeer verengd tot zijn Griekse vertaling: euthanasie. Ik wijs dat af. Euthanasie niet, dat kan ook helemaal niet in twintig minuten. Maar ik wijs het af dat euthanasie de enige vertaling is van het woord de goede dood. Dat is de dood van die man die de laatste drie maanden met zijn vrouw een heel goed contact had.

Nadenken over de eigen dood

Ik wil geen situatie of relatie beoordelen, laat staan veroordelen, maar waar de wetenschap nog veel moet naspeuren en zelden een laatste woord kan spreken, daar kan de wijsheid in iedere situatie een woord vinden dat van alle tijden is. En ik denk dat dit een belangrijke opgave is. Als er geen cultuur is waarin wij gemakkelijk

kunnen functioneren, dan moeten wij zoeken niet in ons hoofd maar in ons hart naar een enkel woord van wijsheid.

Mijn dood, want tot nu toe heb ik over jouw dood gesproken. Als ik daaraan durf te denken is zij mij het meest dichtbij en tegelijk een volstrekt geheim. Doodgrijselijk en niet invoelbaar. Geen wonder dat er door de eeuwen heen steeds perioden zijn geweest waarin men de gedachte aan de eigen dood blokkeerde.

Al rond 300 voor Christus leerde de Griekse filosoof Epicurus dat het leven gericht moet zijn op het vergroten van geluk. "Wij hebben niets met de dood van doen" was een van zijn stellingen. In de golfbeweging van de geschiedenis verdween dat taboe om in plaats daarvan de dood te omarmen. De eerste Christenen leefden toe naar het einde der tijden. En toen in de Middeleeuwen de pest de bevolking van hele steden gedeeltelijk uitroeide, was de dood doodgewoon. Het was de tijd van de macabere dodendansen en van de ars moriendi, de kunst van het sterven; van het memento mori, het gedenk te sterven en van het hodie mihi cras tibi, heden ik, morgen jij.

Het is niet verwonderlijk dat in het midden van deze eeuw, tijdens de verwereldlijking en de ongekende opbloei van de welvaartsstaat een nieuw epicurisme het leven heeft doortrokken en er gedurende tientallen jaren opnieuw een taboe rond de dood heeft geheerst. Er is sprake van een golfbeweging en naarmate de verzorgingsstaat en de welvaart klappen krijgen, zal het omarmen van de dood wel weer toenemen. Ook door het sterk verouderen van de bevolking waardoor er veel meer mensen gaan sterven.

Nu er weer over de eigen dood gesproken kan worden, doemen de vragen op. De stereotiep dat lijden en dood altijd kwaad zijn, is diep geworteld. Maar als we er over nadenken, zijn er positieve aspecten te zien: het is een kwestie van én-én.

De oude Grieken wisten het al: pathen is matheon, lijden is rijpen. Niet de succesvolle feestende yup is het type van een rijp mens. Dit type vind ik veeleer onder chronisch zieken en terminale mensen, die in hun lijden en dood een ultieme humaniteit hebben bereikt. Wie daar een voorbeeld van wil zien leze het boek *Over leven en dood* van Gert Bolkestein, die het schreef tijdens zijn lijdensweg van zes maanden voordat hij stierf.

Tijdig nadenken over je dood kan je helpen om je eigen belangrijkheid te relativiseren: de dood als spiegel. De uiteindelijk nietigheid van bezit, macht, van alles waarvoor je je leven hebt ingezet. Ik kan vrijer, blijer en makkelijker leven voor mezelf en mijn omgeving als ik aan mijn eigen dood denk.

En wat, als er eens geen dood meer bestond? Dan was alle dynamiek uit het leven weg, want dan diende ook het geboren worden op te houden. En ook het ouder worden hield op. Dan was er geen verwachting meer. Een uitspraak van professor Zwart heeft mij diep getroffen: "Het leven in verwachting is misschien wel een van de belangrijkste kwaliteitsfactoren van het bestaan". En voor menig een is de verwachting van het einde een kwaliteit van het bestaan.

Doodgaan betekent ook, plaats maken voor een ander. "De een zijn dood is de ander zijn brood". Ik moet er

niet aan denken om eindeloos hier op aarde rond te lopen. Het is dus maar goed dat de dood er is.

Bij mijn dood wordt mijn levensboekhouding afgesloten. Een definitieve streep onder de baten, dat wel. Maar ook een definitieve streep onder de lasten. Lasten van nimmer verwerkt verdriet, littekens uit het verleden: pijn, angst, bezorgdheid, moeiten. En de last die men draagt omdat het luchtkasteel uit je jeugd nimmer werkelijkheid is geworden en je bescheiden bestaan nooit meer werd dan een simpel huisje. Het einde in de oven of onder de aarde.

En dan de grootsheid en dramatiek van de dood. Hoog stijgt die uit boven de onbelangrijkheid van de dagelijkse sleur. Ze heeft de adembenemende aantrekkingskracht van de afgrond. Ze is een van de grootste momenten van een leven. Le grand passage! Je bent tot slot nog eens het absolute middelpunt van je familie en vrienden. In deze tijd van verwereldlijking heb ik me eerst beziggehouden met een rationele verkenning van de mogelijkheden om wat zorg te kunnen hebben rond de eigen dood. Maar voor een gelovig mens is er meer. Als mensen in overgave kunnen belijden: "Ik geloof in de verrijzenis van het lichaam en het eeuwig leven", dan blijkt dat een "zorg" te zijn van extreme betekenis. Wat heb ik veel mensen in rust en ontroerende overgave zien sterven, die dat in heilig geloof konden belijden.

Mensen kunnen ook geloven dat hun leven slechts een slag van het wiel is en dat ze na hun dood terugkomen in een ander lichaam. Een nieuwe slag van het wiel. Een opwindend avontuur van reïncarnatie. En als ultieme genade staat het wiel tenslotte stil als alle begeren overwonnen is en de mens mag opgaan in het nirvana, het niets, dat tegelijk het al is: boeddhisme. Maar ook Juan de la Cruz: *Todo y Nada*.

Zijn wij ver gekomen? Ach nee, natuurlijk niet. De Nederlandse filosoof Cornelis Verhoeven waarschuwt dat het vertellen en het nadenken over de dood mijlener verwijderd is van de reële, de doorleefde dood waar wij, zolang we leven, buitenstaan.

Heeft deze bijdrage dus wel zin, heb ik bij mijzelf overwogen. Het is geen voltooid werkstuk maar veeleer een uitnodiging om zelf over al deze dingen na te denken. Het gaat meer om een levenshouding tegenover de dood dan over actie-programma's of een verenigingsbeleid.

Toch denk ik dat het essentieel is, want anders worden de graftekens belangrijker dan de doden die eronder liggen. De Terebinth wil immers meer zijn dan een vereniging, die zich met de archeologie van graven bezighoudt. Ik zie de dood als een notenbalk waarop de muziek geschreven kan worden van ons bezig zijn met graftekens als kunst, als historisch monument, als emotionele expressie; en de begraafplaatsen als parken, cultuurmonumenten, biologische vrijplaatsen. In die kluwen van herstel van zorg rond dood kan de Terebinth een klein draadje zijn van ons eigen persoonlijke bezig zijn en ik denk er goed aan te doen om u en mij, ons allen dat toe te wensen.

J.C.M. Hattinga Verschure

ZORG ROND DE RUSTPLAATS

Wat heeft een begraafplaats met dood te maken? Wat heb ik, als beheerder van een begraafplaats, met u te maken? Heb ik iets te maken met wat u aangaat: uw eigen dood of de dood van iemand die u liefheeft?

Beheerder en nabestaanden

Ik zou graag willen dat u bij uzelf te rade gaat. Het antwoord dat u uzelf geeft is belangrijk. Het bepaalt hoe u naar mij luistert. Wat u van mij horen wilt. Misschien zelfs wat u niet van mij horen wilt. De vraag is echt heel eenvoudig. Laat u zich niet verwarren doordat u zich de situatie voor de geest probeert te halen en nadenkt wat er op dat moment allemaal aan de hand is en gebeuren moet. Mijn vraag aan u is: Heb ik, op het moment dat u in uw leven met de dood te maken krijgt, iets met u te maken?

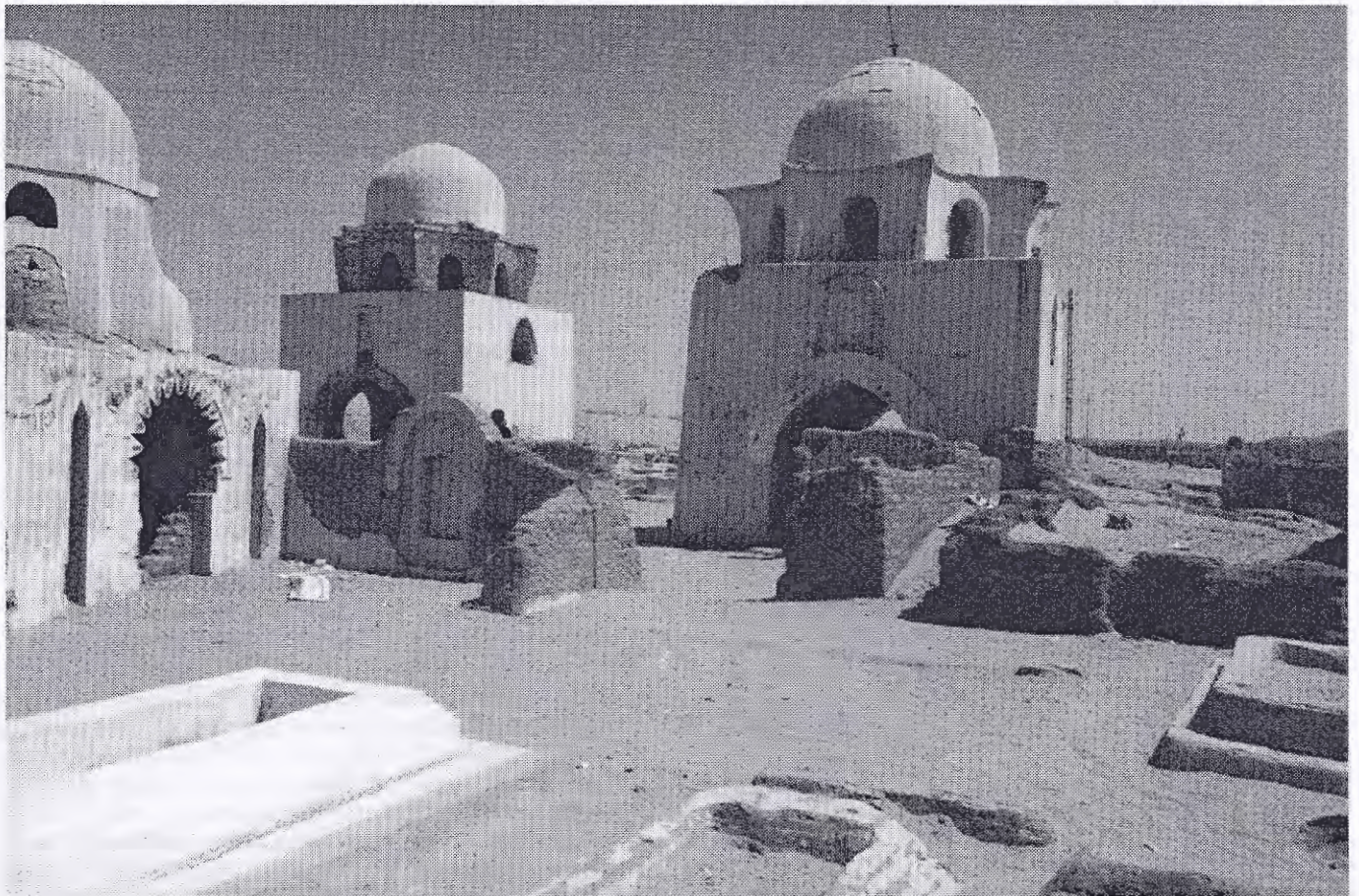
Omdat de vraag zo eenvoudig is, moet u nu allemaal het antwoord hebben. De keuze is ja, neen of ik zou het niet weten. Degenen die kiezen voor "ik zou het niet weten", kunnen nu een paar minuten aan iets anders denken en hoeven niet te luisteren. Degenen die zeggen: "Jazeker heb ik op dat moment met u te maken" zou ik willen vragen: "Wat heb ik dan met u te maken?" Degenen die zeggen: "Op dat moment heb ik niets met U te maken", zou ik willen vragen: "Bent u daar wel zo zeker van?"

Ik zal u duidelijk maken waarom het antwoord op de vraag belangrijker is dan de vraag zelf. Op het moment dat u met de dood te maken heeft, heeft u niets met mij te maken. Omdat u mij niet kent, omdat ik geen vriend of familie van u ben. Omdat ik op dat moment niets met uw persoonlijke leven te maken heb, heb ik niets met de dood in uw leven te maken. En dat geldt altijd, los van gebeurtenissen en los van situaties.

Graf en nabestaanden

Ik koop dagelijks brood en ik heb echt niets met de bakker te maken. Als ik met hem praat, praat ik over brood. Over gebak misschien, maar zeker niet over iets wat hem of mij persoonlijk aangaat. Dagelijks komen er veel mensen op mijn begraafplaats. Als ik ze ontmoet, dan praten we over het graf, het onderhoud, de piechtheid, of een grafsteen. Dan praten we over de dingen, waarmee we te maken hebben. Er is in feite geen verschil tussen het brood van de bakker en het graf op mijn begraafplaats.

Als u nu protesteert, dan kan dat komen doordat u een heel andere beleving heeft ten aanzien van het brood van de bakker en het graf op mijn begraafplaats. Een heel belangrijk verschil is immers dat brood geen gevoelens oproept, geen herinneringen. Brood is pijnloos. Een graf niet. Het kan lang duren voordat je zonder pijn naar een graf gaat. Gedurende die periode praat je ook eigenlijk niet over het graf. Je gebruikt het woord, maar in je hart bedoel je iets anders. Het woord is vervreem-

dend: je gaat niet naar een graf, je gaat naar een persoon, die je bij naam kent.

Ik zou willen dat iemand die vindt dat ik iets met hem te maken heb als hij met de dood te maken krijgt, dit terugtrekt. Want als ik zou vragen: "En wat dan wel?" zal uit uw antwoord blijken dat ik niets met u als persoon te maken heb. Wij hebben met elkaar te maken omdat u vragen heeft over een graf of andere zaken. En dan is het belangrijk dat u de bakker voor ogen houdt. Het enige verschil is het onderwerp. Het onderwerp is niet pijnloos en roept gevoelens op, die zeer persoonlijk en van u zijn.

Brengt u die gevoelens niet in het geding, want u verwacht iets anders. En dat verwacht u terecht. U verwacht dat ik in staat ben om uw gedachten en uw goedmoedigheid te respecteren en u met rust te laten. U wilt geen confrontatie, U wilt geen harde woorden, U wilt geen onverschilligheid. U wilt op weg geholpen worden op een plek waar u zich niet thuis voelt en onbekend bent met de gewoonten en de regels. En verder wilt u nergens iets mee te maken hebben: ook en vooral met mij niet.

Dat kan veranderen. Het kan zijn dat praten over het graf een gesprek wordt over datgene waar het u om gaat: de persoon, die dood is en die een naam heeft. Als dat gebeurt, dan is de anonimiteit opgeheven en dat is, bij wijze van spreken, een geschenk. Maar een geschenk heeft met vrijwilligheid te maken. Het is niet af te dwingen. Op het moment dat de anonimiteit is opgeheven, en geen seconde eerder, kunt u mijn vraag, die ik eerder stelde, met ja beantwoorden. Ik hoop van harte dat u vanuit uw eigen ervaring kunt zeggen dat de beheerder van een begraafplaats of een crematorium met u te maken heeft gehad. Met u als persoon terwijl u te maken had met de dood.

De beheerder en de dood

Waarom vind ik het belangrijk om u ervan te overtuigen dat ik in mijn functie wel met alle dingen te maken heb, die samenhangen met de dood, maar niet met de dood zelf? Ik heb twee redenen, een die te maken heeft met mijn innerlijke overtuiging en een die rechtstreeks voortvloeit uit mijn functie. Het verschil tussen die twee is van wezenlijk belang, omdat er natuurlijk ook een duidelijke samenhang is, die zich uit in de wijze waarop ik functioneer en de visie die ik heb op mijn beroep.

Vanuit mijn innerlijke overtuiging voel ik schroom om de dood zomaar te benoemen of te vroegtijdig in het leven toe te laten. Praten over datgene wat er na het overlijden geregeld en gebeuren moet, mag nooit overgaan in een praten over de dood die regelbaar of beheersbaar zou zijn. De dood is een mysterie en bij een mysterie past eerbied.

Is dat in het algemeen al zo, in de confrontatie met een mens die de dood onder ogen ziet, is elke uiting ervan doorgedrongen. De meest bijzondere gesprekken zijn met personen, die zich verbonden voelen met het onafwendbare: hun dood of de dood van de ander. Elk woord telt en moet waarde hebben, anders kan het beter niet worden uitgesproken.

In die gesprekken gaat het nooit over het graf, het gaat

over de plek op de begraafplaats, die bij iemand hoort of de plek die hij of zij mooi vindt. Het gaat niet over de aula of de manier waarop de baar geplaatst wordt. Nee, we praten over de mensen die er zijn en hoe zij zich het meeste met elkaar verbonden voelen. Het gaat niet over het onderhoud of een grafsteen. Het gaat over de planten waar iemand van houdt of de tekst die voor iemand betekenis heeft. Elk woord is kostbaar, omdat ze wordt uitgesproken tussen personen in het bewustzijn van een derde, die er niet bij is.

Ik vind het heel bijzonder om daarbij betrokken te zijn, maar ik kan het alleen maar doen, als ik mezelf in de cirkel van de levenden houd. Ik praat niet mee op voet van gelijkheid en heb te respecteren dat ik buiten het gebied ben van het mysterie.

We praten dus niet over hetzelfde. Het is in de samenhang dat de dingen gebeuren en we elkaar verstaan. En daarin is mijn functie in het geding. Ik ben beheerder van een begraafplaats en heb ervoor te zorgen dat mensen hun laatste rustplaats vinden en dat nabestaanden die plaats kunnen bezoeken. Naast de aula, de graven, het bos, de aanleg en de administratie heb ik een ander goed te beheren: gastvrijheid. Die gastvrijheid staat er borg voor dat niemand zich buitengesloten hoeft te voelen of buitengesloten wordt.

Ik heb daarvoor middelen ter beschikking: de Wet op de lijkbezorging, de gemeentelijke verordening en een organisatie die erop gericht is de begraafplaats zo goed mogelijk in stand te houden. De organisatie heeft daarvoor personeel en geld toebedeeld gekregen. Dit alles tezamen zorgt ervoor dat wij garant staan voor de afscheidsplichtigheid, keuze en onderhoud van het graf en het verstrekken van informatie aan iedereen die dat nodig heeft.

U zult zeggen: prima, waar gaat het om? Op mijn beurt ben ik nu geneigd te verzuchten: waar klaagt u over? U als leden van de Terebinth weet als geen ander dat de zorg rond dood en rustplaats vaak een moeizame is. De dagelijkse praktijk laat zien dat de problematiek van en rond begraafplaatsen vaak ernstig is. Daarbij kunnen personen in het geding zijn, materiële omstandigheden, maar ook instanties die belast zijn met het beheer van de begraafplaatsen: de overheid, particuliere eigenaren. De problematiek kan zo ondoordringbaar zijn, dat mensen de moed opgeven en zich schikken in een bijna verpletterende feitelijke situatie. We hebben er allen weet van.

Wie behoren er naast leden van de Terebinth tot die wij die er weet van hebben? Een beperkte opsomming: nabestaanden, rouwtherapeuten, beheerders of directies van begraafplaatsen en crematoria, ambtenaren betrokken bij de wet- en regelgeving, raadscommissies, gemeentebesturen, uitvaartondernemers, verzekeringsmaatschappijen en groeperingen die zich bezighouden met de belangen in deze sector.

Waar hebben wij allen weet van? Van de onmogelijkheid om de laatste wil van een overledene uit te voeren of de wens te vervullen van de nabestaanden. Van de ontoereikende financiële middelen om begraafplaatsen tot hun recht te laten komen en verwaarloosd onderhoud aan te pakken. Van de verordeningen, die mensen in hun veelal heel gerechtvaardigde wensen dwarsbomen. Van

schaarste aan grond en slechte bereikbaarheid, waardoor de prijzen van een graf of de kosten van een begrafenis soms ontoelaatbaar hoog dreigen te worden. Van een schreeuwend gebrek aan personeel, waardoor de openingstijden van het kantoor of zelfs van de begraafplaats ingeperkt worden. Daar hebben wij allemaal weet van en ik kan er persoonlijk niets aan toe voegen en slechts heel marginaal iets aan verbeteren.

Onverschilligheid burgerij

Maar wij hebben met zijn allen ook weet van een verschijnsel wat erger is dan de opsomming van het bovenstaande: de onverschilligheid van de burgerij ten opzichte van hun laatste rustplaats. Niemand kan er aan ontsnappen, het is zekerder dan alle andere mogelijke narigheden die iemand kan overkomen. Waarom wel de verplichte WA-verzekering, waarom wel de alom erkende brandverzekering, de ziektekostenverzekering, de gedemocratiseerde onderwijsvoorzieningen?

Waar is echter deze houding van gezamenlijke verantwoordelijkheid in de uitvaartsector te vinden ten aanzien van een beheer van middelen en voorzieningen? De wet laat er geen twijfel over bestaan: elke gemeente heeft de verantwoordelijkheid een rustplaats te garanderen binnen haar gemeentegrenzen. Daarmee zijn zowel de materiële als de democratische belangen gewaarborgd. Alles wat er binnen het gebied van de laatste rustplaats gebeurt is onderhevig aan de beslissing van de burgerij als geheel.

En toch hebben wij allen al jaren weet van schrijnende situaties, die zeer slecht zijn voor het welzijn van de bevolking. Marinus van de Berg kan u er uitgebreid verslag van doen. En toch kampen gemeenten met een gebrek aan algemene middelen, waardoor ze niet in staat zijn de voorziening op peil te houden. En toch kamp ik als beheerder met een steeds groter wordende kloof tussen de voorzieningen die nodig zijn en de voorzieningen die mogelijk zijn.

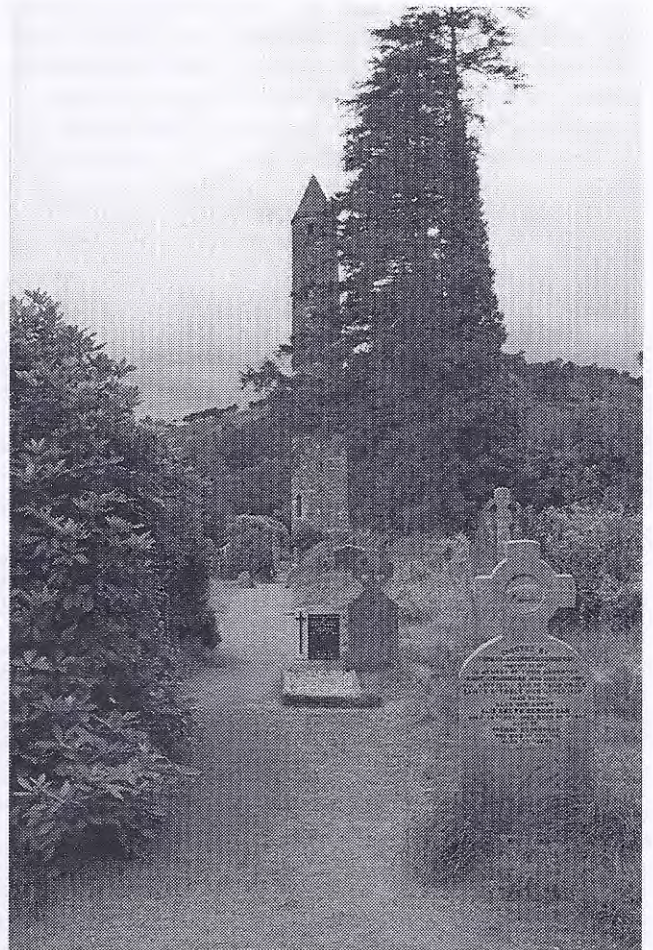
Dit verschijnsel heeft, zoals ik reeds stelde, te maken met de onverschilligheid van de burgerij ten opzichte van hun laatste rustplaats. Ik zocht naar een ander woord, maar ik kan er geen vinden wat beter is dan onverschilligheid. Ik zou een ander woord graag gebruiken, maar tegelijk besef ik dat ik wil stoppen met het gebruik van verhullende woorden. De nood is te groot en het leed is te schrijnend. De behoefte om mensen wel datgene te geven wat nodig is, is ook veel te duidelijk aanwezig bij iedereen, die in deze sector ermee te maken krijgt.

Er is een categorie burgers, die, met recht, het woord onverschilligheid toekomt. Laat ik daar duidelijk over zijn. Iedereen, die van mening is dat zijn begrafenis of zijn graf noch voor hemzelf noch voor iemand anders van belang is, spreekt daarmee een overtuiging uit die hem toekomt. Het effect is weliswaar dat de boven geschetste problematiek hem onverschillig laat, maar daarin is niets negatiefs te vinden. Over deze mensen heb ik het niet.

Ik heb het over de mensen, die laten weten dat zij zich ongelukkig of gekwetst voelen over hetgeen hen overkomen is. Of die zich gedwarsboemd zien in hun wen-

sen. De mensen, die financieel voor een algemeen graf moeten kiezen, terwijl met een financiële regeling gespreide betaling voor een graf met een uitsluitend recht mogelijk zou moeten zijn. Mensen, die niet de steen op het graf kunnen plaatsen, die er voor henzelf werkelijk toe doet. Die het aangezicht of de inrichting van een begraafplaats een verschrikking vinden. Die op het graf geen speelgoed of beeldjes kunnen plaatsen, die zij mooi vinden. Die bij het afscheid geen muziek kunnen laten horen, niet kunnen zingen of dansen. Mensen die niet volgens hun eigen rituelen een ander ten grave kunnen dragen. Omdat het overlast geeft, op onbegrip stuit, of belemmerd wordt door regelgeving. Mensen die niet na hun werk even langs het graf kunnen, omdat de begraafplaats gesloten is. En het allerergste: de mensen die geconfronteerd worden met diefstal van zaken, die op het graf staan.

De leden van de Terebint hebben weet van de problematiek van deze mensen. En wij vinden ook dat er iets gebeuren moet. En toch laat het uitblijven van resultaat ons blijkbaar onverschillig.

Hoe komt dat? Het zou kunnen zijn dat de problematiek te persoonlijk is, te intiem, te zeer behorend bij een gebied waar wij niet over spreken en waar wij ons maar moeilijk er toe brengen om het te bevechten. Het kan zijn dat wij het idee hebben dat wij voor een overmacht staan aan organen en instituties. Het kan ook nog zijn dat wij ons te weinig thuis voelen op een begraafplaats of een crematorium en liever niet herinnerd worden aan heel pijnlijke momenten in ons leven.

Ik waag het te betwijfelen. Er zullen flarden van bovenstaande mogelijkheden een rol spelen. Maar iemand die zeer regelmatig op een begraafplaats komt, kan niet volhouden dat hij zich niet thuis voelt op een begraafplaats. Iemand die belast is met de regeling van een uitvaart, kan niet zeggen dat er geen pogingen zijn gedaan hem te betrekken bij dat wat gebeuren moest. In elke gemeente kunnen op democratische wijze veranderingen tot stand worden gebracht.

De onverschilligheid wortelt in iets, wat zeer menselijk en uitermate moeilijk te veroordelen is: de schroom om zich menselijk op te stellen tegenover de gevolgen van de dood: het moeten hebben van een laatste rustplaats. Daarom wellicht stellen nabestaanden zich afhankelijk op en belasten iedere werker in deze sector met een welhaast onmogelijke opgave: hem te respecteren in zijn verdriet, hem niet lastig te vallen, maar hem wel te informeren over mogelijkheden of onmogelijkheden, zonder dat hij er actief deel aan wil nemen of er weet van wil hebben.

Vooraf dat laatste aspect maakt dat de problematiek versterkt is, onveranderbaar lijkt. Het taboe rond de dood laat hier zijn uiterst taai wortels zien. Geholpen door een zeer dienstverlenende houding van de uitvaartwereld en de starre regelgeving van de begraafplaatsen.

Om dit duidelijk te maken moeten we even kijken naar de maatschappelijke veranderingen in de laatste decennia. Vijftig jaar geleden werd er nog begraven door kleine buurtgemeenschappen. Die verleenden hun diensten bij het opbaren, er werd persoonlijk aangezegd, het graf werd gegraven en het graf werd gedicht. Het onderhoud van het graf werd toevertrouwd aan diezelfde gemeenschap. De gezinnen waren groot genoeg om vertrouwd te raken met ziekte en sterven. Opname in een ziekenhuis was zeldzaam en thuis sterven was normaal. Van meer belang nog was de strikte organisatie rondom het rouwen. Men droeg zwart, in de kerk had men een aparte positie en het duurde een jaar voordat men zijn rouwklaren mocht afleggen. Het leven nam slechts langzaam weer zijn gewone loop, maar rouw was voor iedere burger een heel bekend verschijnsel, waaraan men zich niet onttrekken kon.

Sterven, thuis opgebaard liggen, in de gemeenschap gekend zijn vanwege het verlies: het is alles teloor gegaan. Veel mensen worden tot ver na hun veertigste levensjaar nooit geconfronteerd met de dood. De gebruikers van de buurtgemeenschappen zijn de voorlopers van onze huidige uitvaartondernemers. Het verschil is enkel dat de uitvaartondernemer een vreemde is, onbekend met de familie, onbekend met de gewoonten in het gezin.

Zijn dilemma is dat hij de uitvaart zo persoonlijk mogelijk gestalte wil geven, maar dat hij geen weet heeft wie

iemand is en hoe iemand dat zelf graag zou zien. Hetzelfde verschil met die oude traditie treedt op bij een begrafenis en bij de grafkeuze. Bij gebrek aan persoonlijke inzichten of banden wordt de organisatie gestoeld op het uitgangspunt, hoe het voor mensen in het algemeen prettig is of moet. Mensen, die iets anders willen, worden hierin niet afgewezen, maar de mogelijkheden worden begrensd door wat er allemaal door anderen verwacht wordt.

In het verlengde van mijn pleidooi voor meer vrijheid en de oproep om zelf te bepalen wat er nodig is, liggen een aantal wensen, die ik slechts met de grootste moeite zou kunnen verwezenlijken. Ik noem er drie: zelf het graf dichten, vrij zijn in de grafbeplanting en het zelf regelen van het afscheid. Er is successievelijk spierkracht, kennis van beworteling en organisatievermogen voor nodig.

Ieder individu dat afwijkende wensen heeft, zal weet moeten hebben van het uitgangspunt van de regelgeving: de noodzaak om een begraafplaats voor een ieder toegankelijk te laten zijn. Daarin kunnen dingen veranderen, maar die veranderingen kunnen niet op basis van individuele wensen, die te laat geuit worden. En te laat betekent vlak voor een uitvaart. Die veranderingen moeten getoetst worden aan de gevoelens van anderen. Moeten ingepast worden in de financiële organisatie. Moeten de instemming krijgen van meerdere personen, die als belanghebbende betrokken zijn.

Kortom: Het is een onbegrijpelijke zaak, dat regelgeving een mens hindert in datgene wat er het meest toe doet: de rust om dood te gaan en de rust om die dood te accepteren. Maar het betekent wel dat iedere betrokkene, die de energie en de mogelijkheden heeft om rust te waarborgen, aan het werk moet. Het is duidelijk waar hij moet zijn: bij diegenen, die de laatste wensen van een overledene moeten helpen uitvoeren. Bij hemzelf en die instanties die er verantwoordelijkheid in dragen. Hij kan zich verenigen met anderen. Hij kan zich wenden tot de gemeenteraad. Hij kan hulpverleners vragen mee te helpen om zijn gewenste veranderingen mogelijk te maken. Maar hij moet ophouden onverschillig te staan tegen een zogenaamde overmacht aan regeltjes en wetten.

Want in feite maakt de regelgeving het mogelijk dat de laatste zorg die men aan een ander kan besteden uit handen wordt genomen. En dit betekent dat het teruggeven van die zorg in de handen van de levenden eerst en vooral consequenties heeft voor de regelgeving.

Van mij mag het, nee moet het. Maar dan leg ik hier in uw midden een vurige oproep om die veranderingen mogelijk te maken. Mijn collega's en ikzelf hebben dit nodig. Het lijkt me een schone taak voor de Terebinth en zeker een die haar na aan het hart gebakken is.

Josée Bionda

EEN GRAF VOOR NABESTAANDEN

Bij de voorbereiding van deze lezing dacht ik aan de begrafenis van Annie M.G. Schmidt. Met name aan het moment waarop kinderen met een schop aarde op haar in het graf gezakte kist gooiden. Het ontroerde mij. Het voorbeeldig noemen kan normatief klinken en daar hield Annie niet van, maar het laat wel iets zien van mijn persoonlijke voorkeur.

Een tedere groet

Haar uitvaart deed mij ook denken aan de begrafenis van mijn vader. Op uitdrukkelijk verzoek van mijn moeder daalde de kist in de geopende aarde. Het was intens stil op het kleine plaatselijke kerkhof. Ik gaf aan mijn moeder de schop en zij strooide aarde op de kist. Zij alleen. Ieder die er was hoorde hoe het zand viel. Het was een indrukwekkend moment. Ze deed het als een tedere groet. Zijn lichaam uit aarde opnieuw aan de aarde toevertrouwd. De aarde als moederschoot. Mijn vader was een boer, met de grond vertrouwd, wetend van strooien, zaaien en wachten. Mijn moeder wilde dit zo, omdat zij een eerbiedig dalen wilde. Heel vaak gebeurt dit dalen, ook op dit kerkhof, als de familie niet

aanwezig is. Mijn moeder had verhalen gehoord die van minder eerbied getuigen.

In het recent verschenen onderzoeksrapport: Het laatste bedrijf over waarden, handelingen en rituelen bij sterven en uitvaart, schrijft dr. P. van den Akker: "Afscheid nemen aan het graf geeft sommigen pas echt het gevoel definitief afscheid te nemen. Om ook dat concreet gestalte te geven kan door de aanwezigen een schep aarde op de kist gegooid worden, of strooien zij bloemen uit over de kist. Echter, wanneer dit gebaar zo waardevol gevonden wordt, en als het belangrijk is het afscheid zo dicht mogelijk bij de mensen te brengen, waarom wordt het dan zo weinig gebruikt?"

Van den Akker citeert Arthur Polspoel die zegt, "dat men de emotie is gaan vrezen." Wij willen graag een ordelijke en beheersbare uitvaart. Uitvaartverzorgers die dit voorstaan hebben dan ook de neiging om een ontmoedigingsbeleid te voeren. Ze dragen steeds bezwaren aan. Nabestaanden die toch al in deze onzekere situatie gevoelig zijn voor autoriteiten zullen het advies van de uitvaartverzorger volgen. Een uitvaartverzorger, die volgens Van den Akker in genoemd rapport zou moeten toegroeien naar een uitvaartbegeleider met luisterende, empathische, stimulerende en creatieve krachten, kan naasten juist steunen om zo afscheid te nemen dat dit als een persoonlijk afscheid wordt ervaren.

Dit geldt ook voor anderen die in de dagen van afscheid een invloedrijke rol hebben. Ik noem verpleegkundigen in ziekenhuizen, mortuariumbeheerders, huisartsen, geestelijk begeleiders. Zij kunnen de eigen inbreng van nabestaanden stimuleren, ondersteunen of ze ontmoedigen. Zinnetjes als "zou je dat wel doen..." werken heel anders als "als je wilt, kun je het... lukt het niet dan zal ik je helpen." Zo heb ik zeer naastbetrokkenen teksten horen voorlezen, een laatste woord horen zeggen in kerken, aula's en op begraafplaatsen. Het heeft bij hen allen een zeer goede herinnering nagelaten. Als de begeleider er niet in gelooft is de kans aanmerkelijk groter dat de nabestaanden dat wat ze graag willen ook niet kunnen. Ik meen dat dit ook gezegd kan worden met betrekking tot handelingen en rituelen aan het graf.

In mijn boekje De laatste eer heb ik al vraagtekens geplaatst bij gegroeide gewoontes om zelfs niet meer naar het graf toe te gaan. De overledene wordt achtergelaten op een tegelplateautje afgeschermd door coniferen en even later ontvoerd. U weet hopelijk hoe kinderen daarna nog tijden met de vraag kunnen zitten: "Waar is opa gebleven?"

Betekenis is persoonlijk

Ik had mij voorgenomen aan de hand van verhalen uit eigen ervaring iets te zeggen over de betekenis van het graf. En wel voor de nabestaanden. Er is natuurlijk niet één betekenis. Er zijn meerdere betekenissen. Ik merk dat voor mijn moeder het grafbezoek, juist op moeilijke momenten, zoals op hun huwelijksdag, een troostende betekenis heeft. Ze zet er dan een bloemetje neer, staat er een moment in stilte en wat er in die stilte door haar heen gaat is geheim en te raden tegelijk. Je mag overigens blij zijn dat bloemen niet worden gestolen. Het opeten van de vaste vetplantjes door konijnen is beter te verdragen. Ze weten niet beter.

Ik ben zelf geen regelmatig grafbezoeker, maar ik heb thuis een mooie foto van mijn ouders op een speciaal tafeltje. Wekelijks plaats ik er een bloem. Het kan ook zijn dat een graf geen betekenis heeft. "Ik vind er niets aan", hoor ik ook zeggen. Sommige mensen voelen een sociale druk om af en toe naar het graf te gaan, maar voor henzelf hoeft het niet. Wanneer ik hier iets zeg over de betekenis van het graf dan vergeet ik niet de keuze van hen die kozen voor een crematie. Een crematie met verstrooiing van as of met een bijzetting van de urn op het terrein van het crematorium of op een plaatselijk kerkhof.

Voor sommige mensen spelen geloofsachtergronden een doorslaggevende betekenis in de keuze voor het graf. Voor de meesten is dat anders. Nu er keuzemogelijkheden zijn, is het van betekenis aandacht te hebben voor de vraag wie de keuze maakt. Naar mijn inzicht, gegroeid vanuit contacten met rouwenden, moeten juist de nabestaanden gebaat zijn bij de feitelijk te maken keuzen. Het graf is er voor de nabestaanden. Ervaringen met ouders die een kind hebben verloren hebben mij, als het om het verlies van een kind gaat, tot de voorzichtige conclusie gebracht dat een graf de voorkeur verdient, gevolgd door crematie met bijzetting van de as. Ik kan het ook anders zeggen: "Met respect voor de persoon-

lijke beslissing en voor reeds genomen en niet meer terug te draaien beslissingen, meen ik dat de betekenis van het kindergraf niet onderschat moet worden". Hulpverleners zoals uitvaartverzorgers zouden in ieder geval niet crematie met verstrooiing van as moeten adviseren. Juist van dit laatste heb ik ernstige psychische gevolgen gezien en een blokkade van het rouwproces.

Niet mijden maar aanraken

Ik kom daarmee aan een tweede hoofdbetekenis van het graf. Het verlies van een kind, het plotselinge, soms gewelddadige verlies, is zo een schok voor de allernaasten dat men nauwelijks kan bevatten wat er is gebeurd. De nabestaanden leven in een psychische verdooving. Het graf kan hen helpen om uit deze verdooving te geraken en de pijnlijke maar wel feitelijke werkelijkheid te gaan realiseren. Het bezoek aan het graf is een telkens zich herhalend ritueel: "Men verlaat zijn huis, betreedt de begraafplaats, zoekt en vindt het graf, ordent er de bloemen, knielt soms, bidt, snikt, huilt of is nog verstomd. Men raakt aan zijn eigen pijn. Dan gaat men weer terug naar huis". Ook daar wordt de geliefde niet gevonden. Dit kan vele malen, vraag mij niet hoeveel malen, moeten gebeuren als onderdeel van het noodzakelijke rouwproces.

Arthur Polspoel schreef onlangs in het bijzondere nummer "Leven met de doden" van De Bazuin: "De ervaring leert dat het telkens raken aan deze pijn bij de meeste mensen uiteindelijk leidt tot uitdoving van het intense verdriet". Ik meen dat het graf kan helpen bij de realisatie hiervan, zodat het verdriet wakker kan worden en doorleefd kan gaan worden. Niet mijden, uit de weg gaan, maar aanraken helpt.

Grafbezoek

Te vaak wordt te snel gezegd: "Ze gaat elke dag naar het graf...". Regelmatig grafbezoek wordt al gauw als niet gezond beschouwd. Of er sprake is van problematisch rouwen waarvoor professionele hulp nodig is, kan niet uit de frequentie van het grafbezoek worden afgeleid. "Ik merk vaak hoe goed het mensen doet om een graf te bezoeken en op die plaats de naam van de overledene te gedenken", schrijft Laura Reedijk in haar boekje Rouw dragen. Het kerkhof is vaak een oase van rust. Veel rouwenden voelen zich opgejaagd. Je mag in deze haastige tijd niet lang rouwen. Het kerkhof geeft rust en je kunt er gevoelig zijn voor geluiden die je ervaart als een troost. Er zong een vogel toen we met mijn vader naar het graf liepen. Mijn moeder zei: "'t Voorjaar". Het was eind februari. We laten de winter achter, altijd weer... voor wie het geloven kan. In de rouw hoor, voel en zie je anders. Niet minder maar intenser.

Ik heb ook gemerkt dat het grafbezoek kan helpen om een uitingsvorm te hebben die niet met woorden gevonden kan worden. Ik denk aan een vrouw die ontdekte dat haar man vaak alleen in de middagpauze naar het graf van hun kind ging. Zij had eerder in een gesprek tegen me gezegd: "Mijn man begint nooit uit zichzelf over ons kind. Dat maakt me onzeker. Ik vraag me af:

Praat ik er teveel over of is hij hem al vergeten?" Ik spoorde haar aan om haar man deelgenoot te maken van haar onzekerheid. Toen vertelde hij haar van zijn dagelijkse bezoek aan het graf. Het onderlinge begrip voor het verschillend omgaan met verdriet is hierdoor gegroeid.

Ik ken nabestaanden die niet kunnen slapen zonder eerst een bezoek aan het graf gebracht te hebben. Gedurende een kortere of langere tijd wordt dit een onderdeel van het ritueel waarmee zij afscheid nemen van de dag, weer een dag zonder hem of haar. Zij kunnen zeer gebaat zijn bij een soepele regeling omtrent de toegankelijkheid van het kerkhof. Bijvoorbeeld door in het bezit te zijn van een sleutel. Zij zullen van deze toegang geen misbruik maken.

Het graf kan ook expressie geven aan persoonlijke gevoelens. Die persoonlijke gevoelens kunnen worden geuit in bepaalde aanplantingen, in met zorg uitgekozen grafstenen en in tekeningen en teksten op die grafstenen. Een ouderpaar dat stootte op zeer strakke regels van de burgerlijke gemeente, schreef een brief aan de wethouder. De wethouder stelde de brief aan de orde in de gemeenteraad. Het werd geen hamerstuk, maar vroeg om twee zittingen. De regels werden veranderd en er werd opnieuw kritisch gekeken naar het beheer.

Want ook hier zijn er dienaren, het gaat bijna uitsluitend om mannen, die met een groot hart daar werken en luisteren naar de verhalen van de mensen. En er zijn er die als tirannen heersen in hun koninkrijk waar niet alleen de doden, maar ook de levenden onderdanen zijn, die niet veel terugzeggen. "Regelgeving is noodzakelijk", hoor ik al zeggen, "anders wordt het een kermis".

Twee dingen daarover. Wie wordt er met welke regelgeving het meest gediend en sommige vergelijkingen kunnen beter niet worden gebruikt. Ze doen nabestaanden zeer veel onrecht en maken hen nog meer onbereikbaar voor overleg en advies. Het gaat er om dat zij op hun wijze tevreden kunnen zijn over de manier waarop het graf vorm heeft gekregen. Ook hier luisteren veel details zoals de kleur, het type letter, de grootte enzovoort, nauw.

Een steenhouwer bracht een verandering aan in de tekst op het graf van mijn vader. Tegen mijn moeder zei hij dat het zo beter was. Hij zei dat toen het al klaar was. Wij werden als kinderen niet geïnformeerd. Laat staan dat er overleg was. Mijn moeder was overvallen en wilde er geen kwestie van maken en wij wilden haar in haar verdriet niet extra belasten. Zo gaat dat, maar u voelt wel dat het me steekt. Wat op een graf verschijnt is niet altijd fraai Nederlands, maar er is nog meer...

Ontmoetingsplaats

Nog een andere betekenis van het graf wil ik noemen. Sommigen bezoeken het alleen en hopen onderweg en op het kerkhof niemand te ontmoeten. Ze willen alleen zijn met hun gedachten en gevoelens. Ze zijn soms bang dat ze gaan huilen als ze worden aangesproken en schamen zich dan. Maar voor anderen is het anders. Een moeder die haar zeventienjarige zoon verloor vertelde me: "Er was ook een oudere man op het kerkhof. Ik kende hem niet. Hij kwam bij mij staan en keek naar al die bloemen op het graf van mijn zoon. Hij zei: "Dat is heel erg, je kind..." Meer zei hij niet. Toen ging hij weer". De begraafplaats kan een plaats van ontmoeting zijn. Kort of langer. Ik noemde al de beheerders die hiervoor gevoel hebben. Er zijn ook de anderen die komen, bekenden en onbekenden. "Troost", zegt Judith Herzberg, "komt niet in de vorm van huizen, maar uit de mond van zwervers". Niet in clichés maar recht uit het hart van soms zomaar een voorbijganger.

Het graf luistert gevoelig. Het is een gevoelige plek. Allereerst dienen de beheerders van een begraafplaats zich dit zeer bewust te zijn. Maar ook geestelijk begeleiders, pastores en uitvaartverzorgers. Er kan ook veel misgaan. Van veel oude katholieke mensen ken ik de pijn om het niet hebben van een gewijd graf: na een vroege dood als de baby niet was gedoopt en na zelfdoding. Recent hoorde ik dat een persoon niet bij zijn familie op het katholieke kerkhof begraven mocht worden vanwege de euthanasie die hij uit vrije wil had gevraagd. Ik onthoud me van verder commentaar en vertel nog een verhaal van aangedaan verdriet en laat eerherstel.

Een vrouw verloor haar kind bij de geboorte in 1954. Haar kind werd achter de heg begraven. Toen ze wilde gaan kijken vond ze nergens een spoor. Bijna vijfendertig jaar later kreeg ze steeds onrustiger dromen met beelden over haar kind dat ze nooit zag. Ze kwam om hulp. Er volgden vele gesprekken. Ze zocht contact met de beheerder van de begraafplaats. Hij vond in de boeken de plaats waar haar kind was begraven. Zij ging naar een steenhouwer en bestelde een steen met de tekst: Streep geen namen door. We hielden op een zaterdagmorgen een huisdienst en gingen daarna het grafje inzegenen. Zij, al enkele jaren weduwe, met haar kinderen en een kleindochter van zeven, legde rozen. Daarna gingen we naar huis en er was koffie met broodjes. Deze verlate uitvaart en laat eerherstel heeft haar rust gebracht. Vergeten doe je nooit, maar haar kind kreeg een plaats.

Marinus van den Berg

DISCUSSIE

De rol van de beheerder

J. Mulder: Een eerste vraag zou ik graag vooraf laten gaan door een wat provocerend bedoelde opmerking naar aanleiding van het verhaal van Bionda. De woorden "brood en bakker" werden naast "begraafplaats-beheerder" gezet. Je gaat naar een bakker omdat je brood nodig hebt, maar mijn vader heeft de gewoonte om elke dag een beetje brood te halen omwille van de sociale contacten. Een duidelijke meerwaarde dus. Zijn er eigenlijk wel verschillen?

Bionda: Ik kwam op de vergelijking, omdat ik zocht naar een mogelijkheid om duidelijk te maken waar het mij om gaat. En ik herinnerde mij mijn dochter toen die nog klein was. Ik had haar gevraagd een bruin brood te halen, maar ze kwam terug met een soort bruin wat wij nooit aten. Toen ik daar wat van zei, werd ze kwaad en zei: "Dan had je me dat maar precies moeten vertellen, want het barst van het bruine brood". Het voorbeeld zette me aan het denken. Ik heb op de begraafplaats vaak te maken met mensen, die niet duidelijk zijn in wat zij wensen. Ik kan ze niet zomaar wegsturen met iets wat erop lijkt, maar ik denk dat het vaak gebeurt. Mensen laten zich iets in hun handen stoppen, omdat ze zich niet realiseren dat ze kunnen krijgen wat ze wel willen hebben. Soms ben ik jaloers op de bakker, want die kan volstaan met een gewoon bruin brood. Ik niet.

Mulder: Loop je dan niet het gevaar dat je jezelf iets oplegt wat in de richting gaat van hulpverlener? Ga je dan geen verwachtingen wekken dat je begraafplaatsbeheerder en rouwbegeleider bent? Ik heb daar aarzelingen over. Een bakker stalt zijn waar uit, geeft eventueel wat informatie, maar heeft en houdt een low profile.

Van den Berg: Diezelfde spanning zit ook in het buitengewoon interessante onderzoek van Van den Akker. Ik heb zelf veel te maken met verpleeghuizen en ik heb de ervaring dat als familieleden na het overlijden geïnformeerd worden over een aantal mogelijkheden, wie doet de ring af, wie sluit de ogen, wie geeft de laatste zorg, zij dat achteraf als heel helpend en heel troostend ervaren. Omgekeerd voelen familieleden, die die informatie niet kregen, zich verdrietig en jaloers op degenen, die dit allemaal zelf konden doen. Wanneer wordt iemand een begeleider? Ik hoor Bionda zeggen dat het uitbreiden van informatie als heel positief wordt ervaren en nodig is. Ikzelf denk ook dat familieleden na een overlijden heel erg gebaat zijn met iemand die er op een rustige manier de ordening inhoudt, ordening aanbrengt. Het kan mensen helpen bij het maken van een eigen keuze. En daar gaat het in feite om. Ik wil er nog iets aan toevoegen en ik zou dat graag eens onderzocht willen zien: het gaat in feite om allemaal details. Als er nu in die details iets misgaat, dan zie ik een jaar of twee, drie later een stagnatie in het rouwproces. In die zin is het een stukje preventieve zorg die je biedt.

Van te voren regelen

W. Cappers: Doodgaan doe je maar een keer en dat

moet dus goed geregeld worden. Er mag eigenlijk niets mis gaan en ik houd daarom al jaren een pleidooi voor het op schrift stellen van je laatste wensen. Dat moet gebeuren als je nog volop in het leven staat en dat kan te allen tijde aangevuld of veranderd worden. Als je dat niet doet, dan is elke functionaris letterlijk en figuurlijk onthand en dat hoor ik Bionda eigenlijk zeggen.

Van den Berg: Ja, kijk, als iemand sterft dan wil je afscheid nemen van iemand in zijn geest. Dat wil niet zeggen dat iemand regeert vanuit zijn graf. Mijn vader was boer en wilde eigenlijk geen bloemen, mijn moeder wel. Mijn vader zei altijd: "Als ik de koeien tot aan het voorraam zou kunnen laten grazen, dan zou ik dat doen. Koeien brengen geld op en bloemen niet". Er waren dus, heel bescheiden, wel bloemen en dat is goed. Nabestaanden moeten ook tot hun recht komen.

Eerbied voor nabestaande en voor overledene

Cappers: Er is verschillende keren het woord eerbied genoemd. In twee betekenissen: voor de overledene en voor de nabestaanden. Van den Berg heeft het vooral over de betekenis van het graf voor de nabestaanden gehad. Hattinga Verschure sprak over het graf van de talloze naamlozen, wier graf eigenlijk niet geruimd mag worden: de eerbied voor de overledenen. Ik wil graag een uitspraak over de vraag, of eerbied voor al die zaken geboden is of moet er een accent gelegd worden?

Van den Berg: Mijn rode draad is dat de uitvaart zo geregeld wordt dat de nabestaanden er het meest mee geholpen worden. Door er veel over te spreken, kun je ervoor zorgen dat het én-én is. Het is geen òf-òf.

Cappers: Dat is juist. Mijs inziens is het van belang dat er een vraag aan de hele discussie wordt toegevoegd: hoe wil ik dat ik als nabestaande tegemoet getreden wordt? Ik constateer dat nabestaanden hier niet over nadenken en dat zij hierdoor, onopzettelijk, tekort gedaan worden.

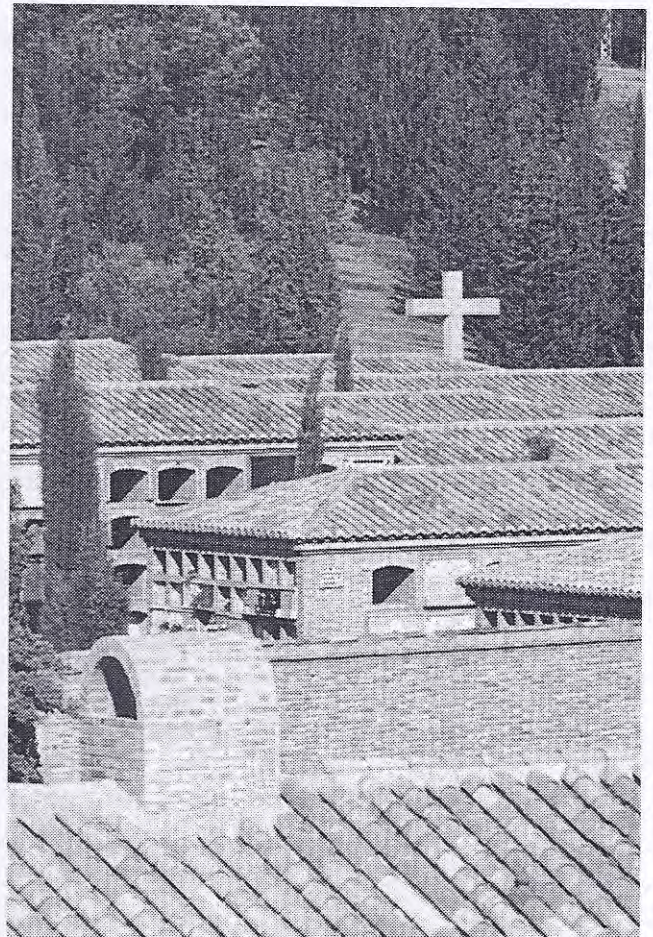
Van den Berg: U roert veel tegelijk aan. Laat ik mij beperken tot de kindersterfte, omdat ik tamelijk veel te maken heb met ouders die een kind hebben verloren. Ik heb de indruk dat er veranderingen optreden. Babysterfte werd vroeger praktisch in stilte verwerkt. De ouders traden er niet mee naar buiten. Nu ziet men de aankondiging van de begrafenis in de krant, waardoor familie en vrienden aanwezig kunnen zijn. Het betekent ook dat mensen in de omgeving de ouders tegemoet durven treden, want ze worden daar ook niet vanaf gehouden. Ik huiver bij de gedachte dat verlies in de privékring wordt gehouden, al durf ik daar voor anderen nauwelijks een uitspraak over te doen. Ik vraag mij voor mezelf af of je daar als nabestaande voor jezelf wel goed aan doet.

Informatie verstrekken

F. Rensen: Ik wil graag reageren op de intrigerende vraag die Bionda stelde: heb ik als begraafplaatsbeheerder iets met u als persoon te maken als u met de dood te maken krijgt? Ik vind dat een heikel punt. Na iemands dood wordt de familie geconfronteerd met de uitvaartondernemer. Die zal de familie zo goed mogelijk wegwijzen

maken, maar hij heeft een taak uit te voeren en daar is hij op gericht. Als de familie van plan is het graf te onderhouden en te bezoeken, dan is de relatie met de beheerder van veel langer belang dan het regelen van die ene uitvaartdienst. Gekoppeld aan de gastvrijheid die een begraafplaats biedt is mijn vraag ook of een beheerder zich niet meer moet ontwikkelen in de richting van gastheer, zoals in ziekenhuizen, zodat de komende generatie misschien minder vervreemd is van de dood en het graf dan de huidige.

Bionda: Ik heb het gevoel dat het veel interessanter is om uw overwegingen te bespreken met Mulder, want die is een andere mening toegedaan. Intussen heb ik een argument dat er wel toe doet. Mijn allereerste begroting was gebaseerd op twee posten: de begraafplechtigheden en het onderhoud van de graven. Ik vond dat onbegrijpelijk en voegde er een derde post aan toe: informatieverstrekking. De dienst wijkbeheer heeft daar grote moeite mee gehad, want een contactfunctionaris zou ten koste gaan van het aantal onderhoudsmedewerkers en dat zou het aanzien van de begraafplaats schaden. Mijn idee was dat mensen die verloren rond lopen pas echt het aanzien van een begraafplaats schaden. Ik heb dus nu het kantoor dagelijks bezet, zodat iedereen te woord gestaan kan worden. Ik ben erop gericht informatie te verstrekken, maar de meest gestelde vraag luidt: "Kunt U mij zeggen wat hier eigenlijk mag?" De cultuur rond sterven, doodgaan, afscheid nemen en begraven is gericht op datgene wat toegestaan is.

Daarmee zit ik automatisch in de positie van toehoorder, die kleine gaatjes probeert te vinden in een heel strikte organisatie, waar een mens in verstrikt is geraakt. En niet voor een dag, maar voor tien, vijftig jaar, want zolang duren de meeste verplichtingen, die inmiddels allemaal zijn aangegaan. Daarom houd ik een vurig pleidooi om de onverschilligheid onder de loep te nemen. Ik ben er niet bang voor gastvrouw te zijn. Ik wil graag mensen datgene aanbieden wat voor hen belangrijk is en dat wil ik graag zelf van ze horen.

Rensen: Aanhakend bij wat Hattinga Verschure zei over de cultuurbreuk en de golfbeweging die optreedt meen ik dat de Terebinth zich moet richten op de persoonlijke voorbereiding van mensen. Via scholen en andere organisaties zouden mensen ertoe gebracht moeten worden om begraafplaatsen als een normale zaak te zien. Niet uit een oogpunt van curiositeit vanwege de prachtige graven of monumenten, maar als eindbestemming van jezelf. Daar zou dan ook uitleg en educatie moeten plaatsvinden.

Hoe verbreid is deze wens eigenlijk?

T. van Rooij: Wij zijn hier met een klein aantal mensen en zijn het eens over de noodzaak van verandering, informatie enzovoort. Maar ik vraag mij af: wie wil dit eigenlijk? Als een groot aantal mensen deze veranderingen wil, dan zullen de wijzigingen ook komen, daarvan ben ik overtuigd. Als wij wethouders benaderen, dan zal er een meningsvorming op gang komen en dan verandert er werkelijk wat. Maar ik zou wel eens willen weten hoe groot de behoefte aan verandering daadwerkelijk is. Misschien is 98 procent van de mensen wel tevreden met onze zakelijke snelle manier van afscheid nemen. Maken we ons niet druk over een hele kleine groep mensen. Is daar onderzoek naar gedaan?

H. de Feijter: Er is nu eenmaal veel meer aandacht voor veranderingen dan voor dingen die constant blijven. In de jaren zestig leek het alsof iedereen buitenechtelijke relaties had of geen kinderen wilde. Nu blijkt dat negentig procent van de mensen leeft in een vast relatiepatroon en dat de vrouwen de kinderen alleen tien jaar later krijgen. Het is nu eenmaal zo dat veranderingen veel aandacht krijgen, maar dat gaat niet ten koste van een heel grote laag van constantheid. Ik geloof niet dat iedereen zelf wil gaan kiezen en zelf allemaal dingen wil gaan regelen. Veel mensen hebben grote moeite met kiezen en zijn erg blij dat de dingen geregeld worden en in een standaardpakket worden aangeboden. Een belangrijke vraag voor de Terebinth is echter welke pakketten dat dan wel zijn, waar kun je die krijgen en hoe zien ze eruit?

Onbekende dame: Niet iedere burger kan veel tijd besteden aan het nadenken over die standaardpakketten en ik vind dus ook dat de Terebinth hier belangrijk werk te doen heeft. Mijn moeder is heel plotseling overleden om een uur 's nachts. Mijn vader belde mij en toen ik daar een half uur later arriveerde, had de huisarts de ambulance al voor laten rijden. Mijn vader wist niet wat hem overkwam en dacht dat die zaken nu eenmaal zo geregeld waren. Er zou een standaardpakket bij de huisarts en bij het ziekenhuis moeten liggen, waar voorgeschre-

ven is dat er eerst eens overlegd moet worden over het tijdstip wanneer iemand uit huis wordt gehaald.

Hattinga Verschure: Dit sluit aan bij wat Van Rooij zei. Ik ben van mening dat als de Terebinth voldoende leden heeft en er dus ook voldoende geld is, dat heel gerichte acties zin hebben. Bijvoorbeeld in de richting van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, de uitvaartondernemers, de bestuurlijk verantwoordelijken voor begraafplaatsen enzovoort. Ik ben niet verdrietig over het geringe aantal mensen wat hier gekomen is. Ik had niet anders verwacht. Het bestuur heeft een verschrikkelijke dag om te vergaderen uitgekozen op de zaterdag voor Pinksteren. Waar ik wel van overtuigd ben is dat het mogelijk is om een paar honderd mensen bij elkaar te krijgen na een heel goede voorlichting en publiciteit.

Van Rooij: Is er werkelijk sprake van een grote behoefte aan veranderingen of heeft 5 procent van de bevolking werkelijk behoefte aan een uitvaart op maat? Gaat het niet eerder om een standaardbehoefte aan informatie?

Hattinga Verschure: Natuurlijk niet, er is sprake van chaos. Een aantal mensen zal het een biet zijn, een aantal mensen gaat er kapot aan, een aantal wil het volstrekt zelf doen en weer anderen willen pakketten hebben. Dat is altijd zo als er een nieuwe ontwikkeling is.

Chaos

J. van der Woude: Ik heb behoefte aan een wat brainstormende reactie. Ik denk dat mensen in het algemeen tevreden zijn met een standaardpakket, zoals dat bestaat. Maar toch voelen mensen zich niet happy met de dood. Er is chaos zegt Hattinga Verschure. Laten we maar rustig zeggen dat het een zootje is in de uitvaartwereld. Er is niet een collectieve branche-organisatie, begraafplaatsen zijn versnipperd, besturen kennen elkaar niet. De wereld van de dodenbezorging hangt als los zand aan elkaar. De wereld van de volkshuisvesting en het onderwijs staat op poten. Waar het geld zit, crematoria, steenhouders, collectieve verzekeringsmaatschappijen, staat het ook op poten. En dan praat ik niet over het verdriet van de mensen, de individuele beleving van de dood. Kijken we naar de collectieve beleving, dan vinden we daar het taboe en het mysterie. Of het taboe doorbroken is, weet ik niet. Het is op een of andere manier aan de orde. Maar waar het werkelijk om gaat blijkt het mysterie te zijn, het onzegbare. En daar zouden de mensen wel eens geen raad mee kunnen weten. En daar zou je misschien op in kunnen haken als we ons afvragen wat we willen bereiken. We zouden in onze collectiviteit er naar moeten streven betrokken te raken bij de dood als geheel. Als je dat bespreekbaar hebt gekregen, dan kom je mijns inziens gemakkelijker bij die individuele nabestaande terecht. En wat is nu het probleem bij die individuele rouw? Rouwverwerking is mode, opgekomen uit de tijd van de medezeggenschap en de inspraaksituaties. Mensen kunnen niet meer echt berusten, mensen worden opgejaagd. De rouw hoort er niet echt bij in onze tijd. We moeten het zoeken in de collectieve gevoelens, intuïtie, besef van de eindigheid van het leven. Daar wil ik het bij laten.

Onbekende heer: Ik denk dat er wel sprake is van chaos en die cultuurverandering heeft ook te maken met de mensen van andere culturen en nationaliteiten. Op zichzelf is dit geen slechte zaak. Chaos kan leiden tot een heel positieve verandering. Je ziet in de uitvaartwereld dat mensen bezig zijn om orde op zaken te stellen, mensen te geven wat ze willen. Hierbij wordt uitgegaan van standaardpakketten, die er soms toe leiden dat mensen wat geknecht worden. Het tweede wat je ziet gebeuren is dat mensen toch een eigen positie moeten gaan innemen en dan kom ik terug op het verhaal van Bionda over de onverschilligheid van de burgerij. Ik denk dat de burgerij helemaal niet onverschillig is. Er is een grote groep mensen die tevreden is en die je niet hoort. En er is een grote groep die niet onverschillig is, maar die niet weet wat ze moet doen. Ze heeft behoefte om haar eigen gevoel dat er meer is, te realiseren, maar ze wordt dan geconfronteerd met een heleboel standaardregels. Ik denk dat het voor betrokken organisaties belangrijk is dat ze zoveel mogelijk informatie geven. Achter elke vraag "wat mag ik nu precies" zit de veel belangrijkste vraag "help me alsjeblieft, want ik heb nu zoveel gehoord, maar ik weet de weg niet". En ik denk dat je dat niet moet beschouwen als onverschilligheid, maar daar heel positieve dingen in moet zien. Het is juist de taak van organisaties om mensen wegwijs te maken op dat heel moeilijke terrein van begraven en herdenken. Daarvoor hoeft je geen hulpverlener te worden. Ook de chaos moeten we positief gebruiken om met veel meer informatie naar de mensen toe te gaan. Er is veel, maar mensen weten de weg niet.

Bionda: Ik ben het met u eens wat de lijn van uw betoog betreft. Ik wil alleen iets duidelijker zeggen wat ik eigenlijk bedoel. Mensen die tevreden zijn benoem ik niet als onverschillig. Mensen die bij mij komen met vragen gaan me ter harte. De onverschilligheid verwijt ik de groter wordende groep mensen die voor zichzelf geaccepteerd hebben dat ze bewust met de dood, met overlijden, met sterven omgaan. Want je kunt je ogen niet blijven sluiten voor het feit dat er dan nog heel veel wezenlijk moet veranderen. Deze mensen moeten zich niet beperken tot het bijwonen van boeiende lezingen, maar die moeten zich afvragen of ze niet iets voor elkaar kunnen krijgen en daarvoor moet je naar gemeenteraden enzovoort. Je kunt niet alleen maar bezig blijven met het mysterie van de dood of de zelfbewuste omgang met de dood. Er is ook nog een werkelijkheid en die moet bevochten worden, bereikt worden.

Van der Woude: Voorlichting is als instrument belangrijk. Je bereikt helderheid en discussie. Maar ik zou willen pleiten om voorlichting niet te beperken tot de individuele burger, die in een crisissituatie terecht komt, maar te richten op het maatschappelijke belang van de begraafplaatsen. Niet als wandelpark of als museum, maar als plaats om te gedenken en in contact te komen met het onbenoembare.

Niet alleen aandacht voor beroemde burgers

Cappers: Ik wil de verwereldlijking koppelen aan de rouwverwerking. Tot de Tweede Wereldoorlog werd de dood traditioneel gezien als de overgang naar een beter

leven. Nu wordt de dood gezien als het einde van het aardse paradijs en dat heeft consequenties voor de rouwverwerking. Ik heb ook nog een opmerking over de lezing van Hattinga Verschure. U zei dat er eigenlijk alleen maar aandacht is voor de graven van beroemde mensen. Historisch gezien waag ik dit te betwijfelen. Voor 1800 werden de gewone mensen in massagraven gestopt. Militairen die sneuvelden werden helemaal niet begraven. Na 1800 kwamen er wettelijke regelingen waardoor iedereen een eigen graf kreeg en militairen op eigen begraafplaatsen een laatste rustplaats vonden. Er is dus wel degelijk aandacht in onze cultuur voor de individuele gewone dode. De dood is daarmee enigszins gedemocratiseerd. Een vraag die ik tenslotte nog heb. U vroeg zich af in uw lezing of het wel goed is om emotie te tonen. Dat intrigeert mij, want ik herinner mij uit een vorige lezing een heel mooie uitspraak van u. U zei toen dat in de Nederlandse cultuur de gewoonte bestaat om na afloop van een begrafenis te zeggen: "Hij heeft zich goed gehouden. Hij heeft geen emotie getoond". U stelde daar tegenover: "Ik wou dat mensen zich eens niet goed hielden. Hun emoties toonden". Het botst mijns inziens met wat ik vanochtend van u hoorde.

Hattinga Verschure: Nee, nee. Dat was niet de bedoeling en dat heb ik misschien niet duidelijk genoeg geformuleerd. Wat de monumenten voor de bijzondere mensen betreft: dat was een peperkorrel, die ik naar de Terebinth schoot. Richt nu niet teveel de aandacht op het mooie en het materiaal en de letters en het grafteken voor meneer Carré. Dat moet ook gebeuren, maar als daar nu teveel aandacht naar gaat, dan zou ik dat jammer vinden.

Cappers: Dan heb ik de behoefte om u te verwijzen naar een artikel van mijn hand in een Nieuwsbrief uit 1993, waarin ik aandacht vraag voor het gewone graf. Ook gewone grafvelden uit de jaren zestig, hoe eenvormig ook, zijn een vorm van cultuur en er moet niet te snel tot ruiming worden overgegaan. Ook van deze grafcultuur moet iets bewaard blijven.

Kindergraven

Rensen: Ik wil graag ingaan op wat Van den Berg zei over de betekenis van het kindergraf. Ik meen dat Nederland een van de weinige landen is waar verstrooien mag. Juist kinderen die zo jong sterven kunnen een heel belangrijke rol spelen in de gedachten van de ouders: "Wat was er van dit kind geworden?" En als er verstrooiing heeft plaatsgevonden en er is nergens een plek, dan kan dit inderdaad trauma's opleveren. Mijn vrouw en ik zijn sterk betrokken bij huisbezoeken aan ouderen en deze tragische gebeurtenissen zijn uiterst moeizaam te bespreken of op tafel te krijgen. Wij hebben er cursussen over, maar ik zou zo graag van Van den Berg willen weten wat je er het beste wel of niet aan kunt doen.

Van den Berg: Het meest belangrijke is dat tegenover die mensen erkend wordt hoe ingrijpend het verlies van een kind is. Negatief gezegd, zeg nooit tegen die mensen: "Maar dit is nu toch al dertig jaar geleden?" En dat gebeurt toch nog veel te veel. Moedig hen aan om er over te spreken. Vertel erover. Heel vaak blijkt mij namelijk ook dat men er zo'n dertig jaar geleden niet over mocht spreken. Bij het ouder worden en het opmaken van de levensbalans komt dat vanzelf spontaan naar boven toe. Dat is mijn allereerste lijn: men mag er uitvoerig over spreken en geef het erkenning. Ik ga binnenkort een boekje maken Verwaarloosd verdriet en als ondertitel Late erkenning. Ik kom daar heel veel die behoefte aan late erkenning tegen. Laat aan mensen ook merken dat het niet raar is dat je na dertig jaar de behoefte hebt om daarover te spreken.

Nogmaals de rol van beheerder en begeleider

R. Schouten: Ik zou terug willen gaan naar het begin van de discussie, waar het ging over de rol van beheerders en uitvaartondernemers en in hoeverre die dan verschilden van een bakker. Ik denk dat het verschil niet zozeer is tussen de bakker en de uitvaartondernemer, maar het verschil is de conditie waarin een nabestaande verkeert. Ik zou eigenlijk een dag na het overlijden van mijn moeder dezelfde behandeling moeten krijgen van de bakker als van de arts of de beheerder van een begraafplaats. Hattinga Verschure had het over de roes

waarin iemand in die dagen verkeert. De bakker kan geen rekening houden met die roes, hij weet niet eens dat die er is. Een pastor of een beheerder kan er wel rekening mee houden. Doet u dat? Hoe doet u dat? Het lijkt me heel moeilijk, omdat u weet dat u eigenlijk te maken heeft met mensen die in een roes leven. De roes van de rouw.

Van den Berg: Het eerste wat ik probeer te doen is rustig te zijn. Ook al heb ik een volle agenda, ik moet proberen psychisch rustig te zijn en dat uit te stralen. Het is de eerste voorwaarde die ik aan mezelf stel en ik weet dat mensen zich daar zeer goed door geholpen hebben gevoeld. Er is veel meer over te zeggen, maar voor nu geldt: in die roes moet je zeer rustig zijn.

Bionda: Ik ben het eens met wat Van den Berg zegt, maar heb een kanttekening. Wat Schouten zegt is, in mijn situatie, maar gedeeltelijk waar. Ik heb eigenlijk niets met die roes te maken. Ik heb te maken met het feit dat er iets geregeld moet worden. Ik ben zeer rustig en respecteer de roes, maar het is een zoemende bij, die in feite heel storend is. Ik kan me niet permitteren om de roes, zoals Van den Berg dat wel kan, in alle rust tot uitgangspunt te nemen. En bij mij is er nauwelijks sprake van een roes, wel van andere uitingsvormen, die er wellicht alles mee te maken hebben.

Schouten: Oké, maar het is wel zo dat mensen in een andere conditie zijn dan in hun alledaagse bestaan.

Bionda: In feite is de strekking van wat ik beweer deze. Ik heb een specifieke plek in het hele proces. Geef me die plek of wat nog belangrijker is, neem hem zelf in.

Schouten: De mensen kunnen ook eerder geëmotioneerd zijn, eerder boos worden of verdrietig zijn dan wanneer ze gewoon op weg zijn naar hun werk.

Bionda: Dat is waar, maar er moet in een half uur wel iets geregeld worden en dat kan niet opnieuw.

Voorzitter: Beste mensen, ik meen dat die betrekkelijke hopeloosheid, waar nu even sprake van is, niet eens zo'n merkwaardig einde is van deze discussie. De inbreng van alle drie de sprekers was uitermate fijnzinnig. Het doordenken van wat zij zeiden kostte ons moeite en zal ons nog wel enige moeite blijven kosten. Laat staan hoeveel moeite het kost voor een vereniging als de Terebinth om zo goed mogelijk haar taak te verstaan en hier nog verder uitbreiding aan te geven. Laten we tenslotte ook niet denken dat alles gezegd is. En vooral, hoe maken we werkelijk waar wat hier gezegd is? Hoeveel mensen betreft het in Nederland? Wat is die chaos? En wanneer komt daar weer orde uit voort en hoe dan? En betekent individualisering dat we met vijftien miljoen mensen rekening moeten houden? Het is niet alleen een individuele zaak, maar het is ook een maatschappelijk zaak, van het hele dorp, de kerkgemeenschap. Ik ontdek bijvoorbeeld dat er nog een echte spanning is tussen wat de persoon zelf, eventueel voor zijn overlijden, aan gaat geven wat er nog moet gebeuren en datgene wat de nabestaande het liefst heeft dat er gaat gebeuren. Om het maar even scherp te zeggen: ik laat mij door mijn vrouw niet precies zeggen wat er gaat gebeuren. Daar moet dus ook nog even stevig over doorgepraat worden! Ik dank u allen hartelijk voor uw aanwezigheid en voor uw inbreng deze morgen.

LITERATUUR SYMPOSIUM

Akker, P.A.M. van den. *Het laatste bedrijf. Over waarden, handelingen en rituelen bij sterven, dood en uitvaart.* Tilburg, 1995.

Berg, M. van den. *De laatste eer.* 2e dr. Zoetermeer, 1993.

Bolkestein, G. *Over leven en dood. Ervaringen en herinneringen van een kankerpatiënt.* Nijkerk, 1994.

Keizer, B. *Het refrein is Hein. Dagen uit een verpleeghuis.* Nijmegen, 1994.

Polspoel, A. "Telkens raken aan de pijn vermindert het verdriet". *De Bazuin*, 78e jaargang no. 14 (14 april 1995). Besteladres: Postbus 2456, 3500 GL Utrecht.

Reedijk-Boersma, L. *Rouw dragen.* Kampen, 1989.

MEDEDELINGEN

Terebinthbureau

Wilt u zo vriendelijk zijn lidmaatschappen, aanmeldingskaarten, adreswijzigingen en contributies zo snel mogelijk aan het Terebinthbureau door te geven? Een kloppende administratie bezorgt het Terebinthbureau minder hoofdbreken en verbetert de service naar de leden.

Gemeentelijke begraafplaats Haarlem

Op 26 januari 1994 heeft de gemeente Haarlem besloten een deel van de algemene begraafplaats aan de Kleverlaan te sluiten. Nogal kil aandoende financiële overwegingen liggen aan dit besluit ten grondslag. Het gaat echter om een begraafplaats, waaraan grote historische en emotionele waarde wordt gehecht.

Nadat in 1827 het begraven binnen de bebouwde kom in principe door de overheid was verboden, liet de gemeente Haarlem door landschapsarchitect J.D. Zocher deze begraafplaats in de Engelse landschapsstijl aan leggen. Alleen reeds om deze reden zouden vraagtekens kunnen worden geplaatst bij het voornemen om tot sluiting over te gaan van een deel van deze monumentale begraafplaats. Daarnaast hebben verschillende rechthebbenden van graven bezwaar gemaakt tegen de sluiting. Hierbij is ook de hulp ingeroepen van Vereniging de Terebinth.

Op 17 maart 1995 hebben Gedeputeerde Staten het besluit van het Haarlemse gemeentebestuur vernietigd, omdat de inspraakprocedure voor belanghebbenden niet correct is gevolgd. Dit opent nieuwe perspectieven om de gemeente er alsnog van te overtuigen, dat de begraafplaats vanwege haar cultuurhistorische waarde en vanwege de belangen van rechthebbenden waard is om in haar geheel in stand gehouden te worden. De Terebinth zal in een van de komende nummers op deze kwestie terugkomen.

Tentoonstelling

Van 7 juli tot en met 31 oktober 1995 organiseert de Stichting het Nederlands Uitvaartmuseum in het Nationaal Rijtuigmuseum te Leek de tentoonstelling "Aankon-

diging-openbare rouw". Uit de rijke collectie worden stukken getoond uit de periode 1600-1960. Het bekendmaken van een sterfgeval wordt in beeld gebracht via onder andere aansprekerstekens, rouwbrieven, uitnodigingen en reglementen van begrafenisfondsen. De wijze van rouwen wordt zichtbaar via o.a. mutsen, sluiers, serviezen, schilderijen en sieraden. Daarnaast is er een videohoek met een doorlopend programma.

Datum: 7 juli-31 oktober 1995
Tijd: 9.00-17.00, 's zondags 13.00-17.00
Plaats: Nationaal Rijtuigmuseum te Leek
Kosten: f 5, kinderen tot 12 jaar f 2,50
Inlichtingen: 05945-12260

Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen

Op 16 juni heeft in het Bijbels Openluchtmuseum te Heilig Land-Stichting de Stichting Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen zich aan het publiek gepresenteerd. De bijeenkomst werd geopend door voorzitter R. van der Vlis. Doel van de L.O.B. is de ongeveer 4000 Nederlandse begraafplaatsen bij het beheer te ondersteunen. Hiertoe wordt onder andere een Nieuwsbrief uitgegeven. Na het openingswoord hield de pas benoemde Utrechtse hoogleraar Verliesverwerking, dr. J. van der Bout, een lezing over de rol van begraafplaatsen bij de rouwverwerking.

Cursus grafmonumenten

De Kunsthistorische Leergangen Utrecht verzorgen sinds 1987 excursies, lezingen, reizen naar het buitenland en cursussen. Het komende najaar bieden de Kunsthistorische Leergangen onder meer een cursus aan over grafmonumenten.

Grafmonumenten weerspiegelen het leven zelf. Rondlopend in kerken wordt men op talrijke manieren herinnerd aan de wijze, waarop men vroeger tegen de dood aankleek. De betekenis van de symboliek ontgaat ons vaak. De cursus geeft een beeld van de dood in de kunst door de eeuwen heen. Van de catacomben uit de Romeinse tijd tot aan de negentiende eeuwse begraafplaatsen. Aandacht wordt besteed aan beroemde grafmonumenten als de kapel van de Medici te Florence en het Escorial te Madrid, maar ook aan de mausolea te Rijnsburg, Delft en Breda. Daarnaast komen de joodse begraafplaatsen in onder andere Praag, Worms en 's-Gravenhage aan bod.

Datum: 23 september-14 oktober
Aantal: vier zaterdagen
Tijd: 11.30-13.30
Plaats: Catharijneconvent te Utrecht
Docent: drs. Johan Schenk
Kosten: f. 110,-
Inlichtingen: Kunsthistorische Leergangen Utrecht, 030-769187 van 10.00 tot 14.00

EXCURSIES**Vught***"Liefden Raad*

*Rijk en arm, Klijn En groot
is dit gemeen. De Dood (treft)
zo wel Een Koning op zijn thron
als Een die dient om Huer En Loon
o mens wilt dit met indruk Leesen
En Leert van nu aan god te vreesen"*

Aanhef Vughtse Doodboek, 1736-1810

Onze gids op zaterdag 2 september 1995, Terebinthlid Hanneke Das-Horsmeier, is een kenner van de Vughtse geschiedenis. Van haar hand verschenen de publicaties *Begraven in Vught*, *Rondom de Vughtse Lambertus* en vele artikelen in diverse bladen.

We verzamelen ons om 11.00 uur bij het station van Vught, bezichtigen aldaar twee oorlogsmonumentjes en stappen daarna in de gereedstaande bus. We stoppen bij de Lambertuskerk en bekijken het interieur met de grafzerken en een rouwbord uit 1758. Hierna rijden we naar de Algemene Begraafplaats en de R.K. Begraafplaats aan de St. Elisabethstraat, waar de beheerder F. van der Bruggen ons zal rondleiden.

Om 13.00 uur krijgt u in de bus een lunchpakket uitgereikt dat genuttigd kan worden tijdens de rit naar het raadhuis en twee daarbij gelegen parken. Deze zijn uit boomkundig oogpunt zeer de moeite waard. U ziet er onder andere een met elkaar vergroeide beuk en eik.

Om 14.00 uur vertrekken we naar het Nationaal Monument Kamp Vught. Daar wordt een korte videopresentatie getoond. Daarna worden we rondgeleid langs onder meer een maquette van het kamp, een nagebouwde barak, de cel van het bunkerdrama in januari 1944 met een herdenkingssteen, de wand met namen van alle in het kamp omgekomenen, het crematorium en de asputten.

Om 16.00 uur vertrekken we weer naar het station.

U ziet, een heel interessante excursie. Noteert u de datum in uw agenda?

Datum: 2 september 1995
Tijd: 11.00
Plaats: NS-station Vught
Lokaal vervoer: per bus
Gidsen: Mevrouw Hanneke Das-Horsmeier en de heer F. van der Bruggen
Programma: 11.00 twee oorlogsmonumentjes bij het station
11.20-11.45 Lambertuskerk
12.00-13.00 Algemene Begraafplaats en rooms-katholieke begraafplaats St. Elisabethstraat
13.00 lunchpakket, raadhuis en Reeburgpark

14.15 Nationaal Monument Kamp Vught

Einde: 16.00 vertrek naar station

Kosten: f 25,-

Aanmelden: Terebinthbureau, 033-653380, liefst voor 29 augustus 1995

Dordrecht

Datum: 7 oktober 1995

Programma: Bezichtiging Grote Kerk, de algemene begraafplaats met zeer oude grafzerken, een dienstwoning uit 1812, een oude toegangspoort en -brug.

Inlichtingen: meer informatie in de volgende Terebinth

AGENDA

18 juni-2 november: tentoonstelling "Eeuwig leven. Dood en hiernamaals in de wereld van de bijbel" in het Bijbels Openluchtmuseum te Heilig Land-Stichting, 080-229829

7 juli-31 oktober: tentoonstelling "Aankondiging-openbare rouw" in het Nationaal Rijtuigmuseum te Leek, 05945-12260

2 september: excursie Vught

16-23 september: reis naar Italië

23 september: historische markt met stand van de Terebinth in het Sint Pieters en Bloklands Gasthuis te Amersfoort, 10.00-17.00 start cursus grafmonumenten te Utrecht, 030-769187

7 oktober: excursie Dordrecht

28 oktober: studiedag "Omgaan met de dood" in het Limburgs Museum te Venlo, 077-522112